

Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal for academic research on Brussels

Notes de synthèse | 2017

Gekruiste blikken op een honderdste verjaardag. Een eerste balans van de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel

Synthesenota BSI

Regards croisés sur un Centenaire. Un premier bilan des commémorations de la Première Guerre mondiale à Bruxelles

A comparative look at a centenary. A review of World War I commemorative events in Brussels

Serge Jaumain, Joost Vaesen, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Iadine Degryse, Chantal Kesteloot, Olivier Klein et Karla Vanraepenbusch

Traducteur : Ben Winant

Éditeur
Université Saint-Louis Bruxelles

Édition électronique

URL : <http://brussels.revues.org/1582>

ISSN : 2031-0293

Référence électronique

Serge Jaumain, Joost Vaesen, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Iadine Degryse, Chantal Kesteloot, Olivier Klein en Karla Vanraepenbusch, « Gekruiste blikken op een honderdste verjaardag. Een eerste balans van de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel », *Brussels Studies*

[Online], Synthesenota's, nr 116, Online op 06 november 2017, geraadpleegd op 06 november 2017.

URL : <http://brussels.revues.org/1582>

Ce document a été généré automatiquement le 6 novembre 2017.

Licence CC BY

Gekruiste blikken op een honderdste verjaardag. Een eerste balans van de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel

Synthesenota BSI

Regards croisés sur un Centenaire. Un premier bilan des commémorations de la Première Guerre mondiale à Bruxelles

A comparative look at a centenary. A review of World War I commemorative events in Brussels

Serge Jaumain, Joost Vaesen, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Iadine Degryse, Chantal Kesteloot, Olivier Klein et Karla Vanraepenbusch

Traduction : Ben Winant

NOTE DE L'ÉDITEUR

Serge Jaumain en Joost Vaesen zorgden voor de coördinatie van het werk voor deze synthesenota en verzorgden de eindredactie.

NOTE DE L'AUTEUR

Onze dank gaat uit naar al degenen die ons in de loop van het onderzoek diverse informatie en documenten hebben bezorgd, meer bepaald: Robert Hugh Boudin (Universitaire Faculteit voor Protestantse Theologie van Brussel); Geert Cochez en Tineke De Waele (visit.brussels); Pierre Dejemepe (gemeente Sint-Gillis); Delphine Gilain

(gemeente Sint-Agatha-Berchem); Caroline Heinen (gemeente Etterbeek); Funda Ince (gemeente Schaarbeek); Tinne Jacobs en Pierre Ruyffelaere (100 jaar Grote Oorlog (2014-18)); Maarten Van Alstein (Vlaams Vredesinstituut).

De studie waarop deze synthesesnota gebaseerd is werd uitgevoerd met steun van Visit Brussels.

Inleiding

- 1 Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft men nog nooit zoveel gesproken over de *Grote Oorlog*, die lange tijd in de geschiedschrijving en het collectieve geheugen in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog stond. [Benvindo, Majerus en Vrints, 2014]. Ter gelegenheid van de honderdste verjaardag verschenen er veel wetenschappelijke publicaties en gingen er veel wetenschappelijke activiteiten door, maar ook en vooral een bijzonder groot aantal evenementen van uiteenlopende aard die voor een breed publiek bestemd waren.
- 2 In de geschiedenis van de grote herdenkingen zullen deze initiatieven waarschijnlijk worden beschouwd als een keerpunt, niet alleen door hun omvang (op planetaire schaal), maar vooral door de rol die daarbij werd toebedeeld aan het grote publiek. Traditioneel wordt het uitgenodigd om ietwat “stijve” ceremonies bij te wonen of om het werk van anderen te aanhoren (onder de vorm van publicaties, tentoonstellingen, radio- en televisieprogramma’s, rondleidingen enzovoort), maar dit keer werd het (ook) uitgenodigd om zich “onder te dompelen” in het eerste wereldconflict. De toeschouwer van weleer is dan vaak actor en coproducent van zijn eigen geschiedenis geworden. Een groot aantal herdenkingsactiviteiten waren aldus opgezet om het publiek “mee te trekken” in het verleden, het de toenmalige realiteit “te laten ervaren” en daaruit enkele lessen over de geschiedenis, maar ook en vooral over de hedendaagse maatschappij te trekken. Kortom, een vorm van pedagogie die de emoties bespeelt en die weliswaar niet helemaal nieuw is [Benvindo en Peeters, 2011], maar die zich onderscheidt door de aandacht van een zeer ruim publiek trekken.
- 3 Brussel is niet ontsnapt aan die grootschalige beweging. Iets meer dan drie jaar na de start van de herdenkingen kan er al een eerste retrospectieve analyse van de activiteiten in de hoofdstad worden gemaakt en meer bepaald van de besproken thema’s, de organisatoren, de financiering en de “impact” op het grote publiek. Dat is de opzet van deze tweede synthesesnota over 14-18 die gepubliceerd wordt door *Brussels Studies*.
- 4 Om de specifieke kenmerken van de activiteiten die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden georganiseerd goed te kunnen begrijpen, dienen ze eerst te worden gesitueerd in de institutionele context van het federale België, waar herdenkingen rivaliteit tussen verschillende openbare besturen met zich brengen.

1. Herdenkingen in het federale België

- 5 Al lang vóór 2014 zag het ernaar uit dat de herdenkingen een ongekeerde omvang zouden aannemen [Jeanneney, 2013]. Aangezien België centraal stond in het eerste wereldconflict, moest het wel een bijzondere plaats krijgen en stelt zich de kwestie van de organisatie van (een groot deel) van de evenementen door de overheden. Het optreden van deze openbare besturen wordt evenwel grondig beïnvloed door de federale structuur van een staat waarin de belangrijkste bevoegdheden voor dergelijke evenementen (cultuur, toerisme, onderzoek, onderwijs) vooral bij de Gewesten en de Gemeenschappen liggen. Ook al gaat het om een gemeenschappelijk verleden, toch bleek het al zeer snel dat de herdenkingen zonder echt overleg werden georganiseerd. Elk deelgebied had immers zijne eigen aanpak waarbij activiteiten (ook) dienden om hun legitimiteit en uitstraling te versterken [Lefevre, 2015]. De institutionele structuur van het land leidde zo tot een ongeziene rivaliteit bij de herdenkingsvieringen, aangezien de Belgische Federale overheid vandaag niet meer in staat is om een algemene coördinatie van de evenementen op te leggen.
- 6 Vlaanderen was de andere deelgebieden te snel af, want het begon vanaf 2006 zijn eigen herdenkingen voor te bereiden [Van Alstein, 2011] en het trok daarvoor grote financiële middelen uit. Dat kon de andere deelgebieden niet onverschillig laten. De Vlaamse Overheid stak haar plannen niet onder stoelen of banken: de honderdste verjaardag moest een impuls geven aan het toerisme (of “herdenkingstoerisme”) in Vlaanderen, de internationale uitstraling van Vlaanderen versterken en tegelijk een universele boodschap van vrede en verzoening uitdragen [Bost en Kesteloot, 2014: 27]. Aangezien het grootste deel van de gevechten op Vlaams grondgebied plaats had, kozen de overheden ervoor een “product Eerste Wereldoorlog” te creëren dat op drie pijlers steunt: de attracties (tentoonstellingen, musea enz.), de aandacht voor de herdenkingssites en de organisatie van evenementen [Kesteloot en Van Ypersele, 2016: 220]. De investeringen hebben daarbij twee grote kenmerken: ze zijn toegespitst op een heel kleine zone van het grondgebied [de Westhoek] waar het grootste deel van de strijd werd geleverd (en waar dus de sporen van het front te vinden zijn) en de academische gemeenschap nam in geringe mate deel aan en klaagde er fel over dat ze niet werd betrokken bij het stuurcomité en de eerste strategische keuzes van de Vlaamse regering [Wouters, 2012 en 2014b; Havaux, 2013; Leenknecht, 2014].
- 7 De dynamiek die Vlaanderen op gang bracht en zijn initiële bedoeling om geen rekening te houden met de Belgische dimensie van het conflict [Wouters, 2016: 78] brachten de andere openbare besturen, met inbegrip van de Federale Overheid, ertoe gelijke tred te houden.
- 8 Aan Franstalige zijde interpelleerde de *Conseil de la transmission de la mémoire* vanaf 2010 de Franse Gemeenschapsregering. Vervolgens werkte een werkgroep een actieplan voor de herdenkingen uit. Dat actieplan werd bezorgd aan de regeringen van de Franse Gemeenschap en het Waals Gewest, aangezien beiden beslist hadden om samen te werken. Het plan gaf voorrang aan een allesomvattende visie op het conflict door, naast de militaire aspecten, de ervaring van de burgers in bezet gebied onder de aandacht te brengen. Net als in Vlaanderen was het vooral de bedoeling om het erfgoed te beschermen en een “herdenkingstoerisme” te ontwikkelen, maar de nadruk werd hier meer gelegd op het leven in het hele land dan op enkel de ervaringen aan het front. Het

project had bijzondere aandacht voor de overdracht van de herinneringen aan de oorlog en werd, in tegenstelling tot het Vlaamse project, begeleid door academici, waarbij het stuurcomité werd voorgezeten door een historica van de *Université catholique de Louvain*, Laurence Van Ypersele¹.

- 9 Illustratief was dat de Federale Overheid pas in de zomer 2011 besliste om iets te ondernemen in het herdenkingsdossier, dus later dan de twee grote Gemeenschappen en dan nog met vrij bescheiden doelstellingen. Een eerste organisatiecomité werd opgericht in november 2011. De voorzitter, Paul Breyne (een politicus van CD&V-signatuur, die zijn loopbaan had beëindigd als gouverneur van de provincie West-Vlaanderen), werd officieel benoemd tot commissaris-generaal voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in maart 2012. Hij werd niet alleen belast met het voorzitterschap van het organisatiecomité, maar ook met het overleg tussen alle actoren op het federale niveau en de Gemeenschappen, Gewesten, provincies en gemeenten. Via een overlegplatform konden ze elkaar informeren over hun respectieve initiatieven, aldus het opzet. De commissaris-generaal werd ook uitgenodigd voor de vergaderingen van de werkgroepen die de nationale ceremonies en het meerjarig activiteitenprogramma organiseerden. Bovendien was hij het officiële aanspreekpunt voor andere landen. Voorts werd een wetenschappelijk adviescomité bestaande uit historici opgericht dat raadgevingen moest verstrekken aan het organisatiecomité en een preselectie moest maken uit de projecten die werden ingediend in het kader van de federale projectoproepen. In totaal financierde de Federale Overheid de organisatie van drie grote officiële ceremonies en, via de Nationale Loterij, twee projectoproepen voor een bedrag van telkens 1 miljoen euro. Ze organiseerde vooral op 4 augustus 2014 de grote internationale openingsceremonie van de herdenkingen in Luik, waar officiële vertegenwoordigers van 83 landen bijeenkwamen.
- 10 Er werd eveneens een internetsite gecreëerd die de door het federale organisatiecomité gelabelde en/of gesubsidieerde projecten vermeldt². In totaal was de financiële investering van de Federale Overheid evenwel kleiner dan die van de deelgebieden. Hoewel het dossier blijkbaar niet tot de prioriteiten behoorde, maakten verschillende Nederlandstalige leden van de Kamer van Volksvertegenwoordigers en het Vlaams Parlement zich zorgen dat het dossier ten nadele van Vlaanderen zou worden gerecupereerd³.

2. Organisatie van de herdenkingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

- 11 In dat enigszins kakofonische geheel waar elke actor in zijn eigen tempo aan de slag was, kon het Brussels Hoofdstedelijk Gewest niet achterblijven. Het was het laatste federale deelgebied dat werk maakte van de herdenking, aangezien de Duitstalige Gemeenschap beslist had om geen herdenkingen aan die gevoelige periode van haar geschiedenis te wijden.
- 12 Voor de eerste keer sedert de oprichting van het Gewest besliste de Brusselse Hoofdstedelijke Regering mee te werken aan een grootschalige herdenkingsplechtigheid en er omvangrijke middelen voor uit te trekken. Sinds 1989 waren er natuurlijk al andere verjaardagen gevierd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (de vijftigste verjaardag van het einde van de Tweede Wereldoorlog, de 175^e verjaardag van België of zelfs de jaarlijkse herdenkingen van de Wapenstilstand,...), maar die evenementen hadden vooral

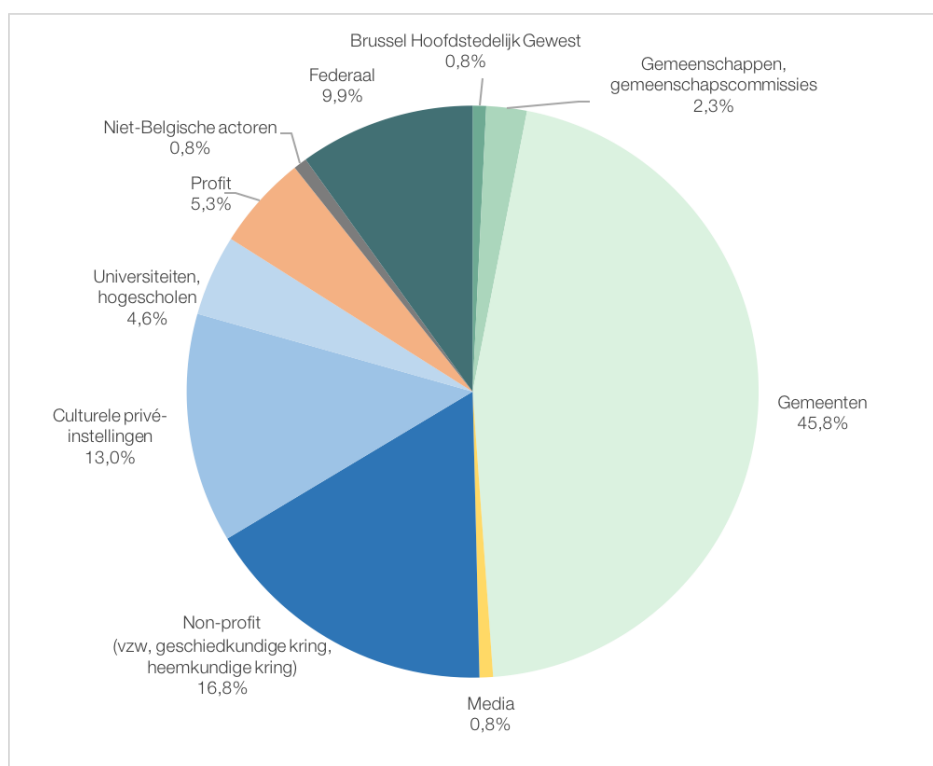
weerklink op nationaal en gemeentelijk niveau. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest was er nooit als dusdanig bij betrokken. Bij de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog lagen de kaarten anders. Net als de overige Gewesten, besliste het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een krachtig en ambitieus erfgoed- en herdenkingsbeleid op te zetten met een groot budget: 4 400 000 €.

- 13 In 2011 trok de socialistische minister-president Charles Picqué het dossier naar zich toe. In mei van dat jaar werd hij daarover aan de tand gevoeld door een volksvertegenwoordigster van de oppositie, de liberale Françoise Schepmans, maar hij bleef eerst vrij vaag over zijn plannen⁴. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waarmee noch de federale regering noch Vlaanderen contact hadden opgenomen, had er gewoonweg voor gekozen deel te nemen aan de werkgroep die door de Franse Gemeenschap/Federatie Wallonië-Brussel was opgericht. Eind 2011 besliste het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn eigen werkgroep op te richten met politieke vertegenwoordigers (of leden van hun kabinetten), gewestelijke ambtenaren en een aantal historici en evenementorganisatoren. Onder leiding van Pierre Dejemppe, een kabinetsmedewerker van Charles Picqué die zeer geïnteresseerd was in het thema, was het de bedoeling om te onderzoeken hoe de specifieke kenmerken van Brussel onder de aandacht konden worden gebracht. Daarbij werd erop gewezen dat Brussel tijdens het hele conflict de enige bezette hoofdstad van West-Europa was. Die keuze leidde ertoe dat tegelijk de nadruk werd gelegd op de bewustmaking van de burgers (en meer bepaald van de jongeren) van het dagelijkse leven in een bezette stad, van de gevolgen van het conflict voor de economische, sociale, culturele en politieke evolutie van Brussel en het land, alsook van de sporen die de oorlog op het Brussels grondgebied heeft achtergelaten. Het was de bedoeling om samen met zoveel mogelijk Brusselaars na te denken over het conflict en de hedendaagse gevolgen ervan.
- 14 De werkgroep kwam 5 keer bijeen (van 6 oktober 2011 tot 31 mei 2012), terwijl er tegelijk twee opdrachten werden gegeven. De eerste opdracht, een studie over het kadaster van de sporen van de Grote Oorlog in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, werd tot een goed einde gebracht door Emmanuel Debruyne (UCL). Meer dan 600 relictten, waarvan een groot deel straatnamen, konden worden geïdentificeerd. In het kader van de tweede opdracht stelden de historici Laurence van Ypersele (UCL), Serge Jaumain (ULB) en Chantal Kesteloot (CEGESOMA) een eerste rapport op dat de Brusselse context tijdens de Eerste Wereldoorlog toelicht. Die twee initiatieven leidden tot de publicatie van een boekwerk in drie talen, dat gefinancierd werd door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest [van Ypersele *et al.*, 2014].
- 15 Een interessant feit is dat toerisme centraal in het herdenkingsprogramma staat en het Gewest bijgevolg zijn plaats daarbij wenste op te eisen. Zijn toerismeagentschap, *visit.brussels*, werd dan ook vanaf het begin betrokken bij de werkgroep.
- 16 De Brusselse Hoofdstedelijke Regering wenste zoveel mogelijk actoren bij de herdenkingen te betrekken en deed in oktober 2013 een projectoproep voor een totaalbedrag van 2,5 miljoen euro. In de tekst stond dat “in Brussel de vijanden niet tegenover elkaar stonden in de loopgraven. Brussel was in de eerste plaats de bezette hoofdstad van een land dat tot in zijn ziel geraakt was door het wereldconflict. Brussel was ook een bevoorrechte getuige van de sociale breuk die de oorlog teweegbracht en van de fundamentele omwentelingen in de samenleving”⁵. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wenste bijgevolg projecten aan te moedigen die “niet uitsluitend focussen op de oorlogsfeiten, maar ook rekening houden met de toenmalige sociale breuk en met de

lessen die uit de Grote Oorlog werden getrokken en doorgegeven”⁶. Aangezien de Brusselse jongeren en de toeristen de belangrijkste doelgroepen waren, moesten die projecten dienen om hun historische kennis uit te diepen, de dynamische verbanden tussen de Grote Oorlog en de hedendaagse maatschappij te onderstrepen, maar natuurlijk ook om de nationale en internationale bekendheid van Brussel en zijn aantrekkingskracht voor buitenlandse bezoekers te vergroten. Bovendien was het de bedoeling om de sporen van het conflict in de hoofdstad onder de aandacht te brengen. Interessant is dat niet het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als politieke instantie, maar wel *visit.brussels* de projectoproep behandelde.

- 17 In totaal werden 170 projecten ingediend en voorgelegd aan een jury van experts samengesteld uit historici, een politicus en vertegenwoordigers van *visit.brussels*. De jury verdeelde het budget van 2,5 miljoen euro en liet zich daarbij leiden door de diversiteit van de projecten: 131 projecten werden geselecteerd, wat tot een zekere versnippering van de financiële middelen leidde⁷.
- 18 Bij het overlopen van de lijst van de begunstigden valt hun grote verscheidenheid onmiddellijk op. Men vindt er organisaties en instellingen zoals Pro-vélo, Mini-Europa, de Brailleliga, *Télé Bruxelles* (BX1), de Brusselse universiteiten, de meeste gemeenten, federale wetenschappelijke en culturele instellingen (zoals de Koninklijke Bibliotheek en Cinematek), wetenschappelijke verenigingen (zoals het AVG-Carhif – Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis) of heemkundige kringen en soortgelijke verenigingen (zoals de *Cercle d’Histoire de Bruxelles* of het *Centre de gastronomie historique*). Sommige actoren sleepten subsidies voor verschillende projecten in de wacht, zoals de gemeenten Watermaal-Bosvoorde (8 geselecteerde projecten), Elsene, Sint-Pieters-Woluwe en Oudergem (elk 7 projecten). Uit figuur 1, die de actoren-organisatoren groepeerd, blijkt dat vooral de lokale overheden succesvol reageerden op de projectoproep van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en iets minder dan de helft (46 %) van de gesubsidieerde projecten voor hun rekening nemen. De dynamiek van de verenigingen die bijna een vijfde van de geselecteerde projecten stuurden (17 %), dient ook te worden onderstreept. Ze worden gevolgd door de culturele instellingen en *privémusea* (13 %)⁸.
- 19 Die gegevens tonen een van de grote kenmerken van de projectoproep aan: de zeer lokale verankering van de projecten. Voorts blijkt uit de inhoudelijke analyse dat veel projecten de nadruk leggen op emoties en langs die weg trachten de bevolking te bereiken om vervolgens samen na te denken over de oorlogsperiode en onder meer over wat het betekent om door een buitenlandse mogendheid bezet te zijn.

Figuur 1. Organisatoren van de door *visit.brussels* geselecteerde 131 projecten

- 20 Een ander, klassieker aspect dat moet worden benadrukt is het feit dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest besliste een beschermingsprocedure voor vijf herdenkingsmonumenten van de Eerste Wereldoorlog op te starten. Ze bevinden zich alle vijf op het grondgebied van Brussel-Stad: het monument van Gabrielle Petit (Sint-Jansplein), het monument voor de tijdens de oorlog gesneuvelde vliegeniers en luchtschippers (Franklin Rooseveltlaan), het monument ter ere van de Belgische Infanterie (Poelaertplein), het monument van de Britse erkentelijkheid jegens de Belgische Natie (Poelaertplein) en het standbeeld van de Brabançonne (Surllet de Chokierplein).

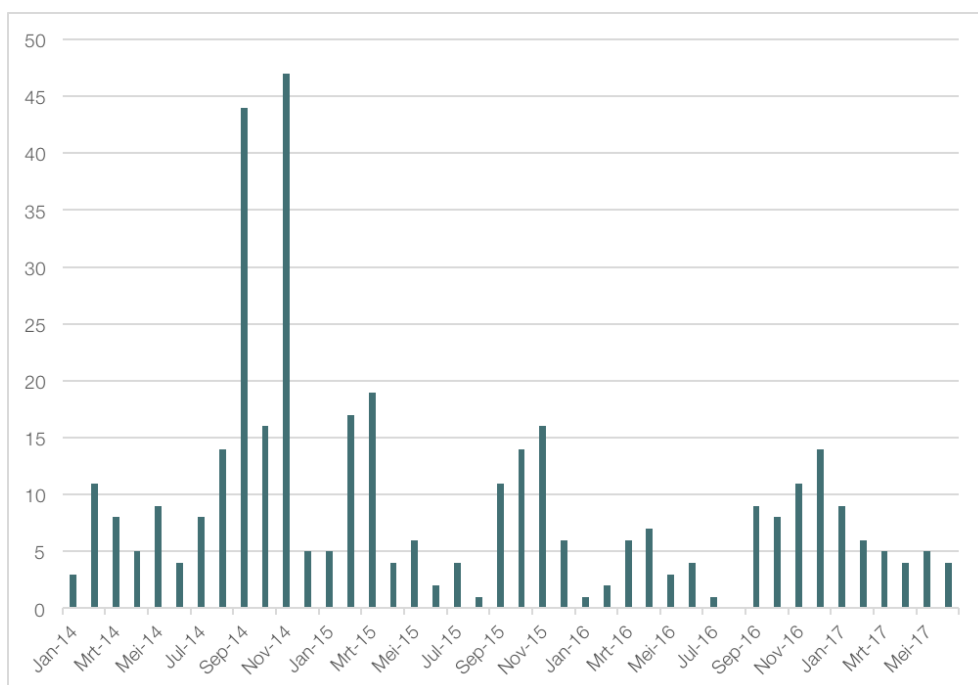
3. Het onderzoek naar de herdenkingen van de honderdste verjaardag in Brussel

- 21 Het is wellicht niet te vroeg om te trachten een eerste retrospectieve analyse uit te voeren van alle herdenkingen in Brussel. Ze zijn nog niet achter de rug, maar een groot deel heeft al plaats gehad en het tempo is de laatste maanden fors afgenomen. Het zijn nu vooral de verjaardagen van de grote veldslagen die de honderdste verjaardag regelmatig in herinnering brengen, in afwachting van eind 1918, dat natuurlijk een soort van apotheose zal zijn.
- 22 Verschillende onderzoekers hebben al interessante reflecties over die buitengewone herdenkingen voorgesteld. Een “Observatoire du Centenaire”, opgericht aan de Université de Paris rond historicus Nicolas Offenstadt, biedt bijvoorbeeld een overzicht van de onderzoeksprojecten die in Frankrijk en in de hele wereld worden uitgevoerd⁹. In België hebben enkele historici, bij wie vooral Chantal Kesteloot een voortrekkersrol

speelt, eveneens de eerste retrospectieve analyses gepubliceerd [Bost en Kesteloot, 2016; Lanneau, 2016; Wouters, 2016]. Ze hebben vooral de politieke inzet van de herdenkingen in het federale België bestudeerd en de aandacht gevestigd op hun uitzonderlijk karakter, zowel door het aantal en de diversiteit van de georganiseerde activiteiten als door het grote engagement van de overheden en semioverheidsinstellingen en door het nieuwe type van interacties met het grote publiek.

- 23 We hebben er hier voor gekozen een eerste retrospectieve analyse van de voorbije drie jaar in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te maken om enkele fundamentele vragen te stellen: welke verschillende types herdenkingen werden georganiseerd in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest? Wie waren de actoren? Kan de *impact* van die evenementen al worden gemeten?
- 24 Om die vragen te beantwoorden, hebben we een eerste overzicht opgesteld van de herdenkingsactiviteiten die tussen 1 januari 2014 en 30 juni 2017 plaats hadden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Daarvoor hebben we ons gebaseerd op uitzendingen, artikels, internetsites enzovoort van de belangrijkste media, programma's van de culturele instellingen, een groot aantal officiële documenten, internetzoekmachines, internetsites met activiteitenagenda's in Brussel (quefaire.be, uitinvlaanderen.be, agenda.brussels...), gemeentelijke informatiebladen, publicaties in het kader van de Honderdste Verjaardag etc. Ons onderzoek is ook gebaseerd op contacten met personeelsleden van verschillende gemeenten en op een systematische analyse van de voornoemde projectoproep van *visit.brussels*. In totaal heeft ons grootschalig onderzoek 434 zeer uiteenlopende activiteiten opgeleverd waarop de volgende analyse is gebaseerd¹⁰. Het resultaat van die gegevensverzameling is op zich al indrukwekkend, ook al is het zeker niet exhaustief. Het is zeer waarschijnlijk dat geen enkele historische gebeurtenis ooit heeft geleid tot zoveel uiteenlopende activiteiten in de hoofdstad met een dergelijk engagement van overheden, semioverheidsinstellingen, verenigingen en privéactoren.

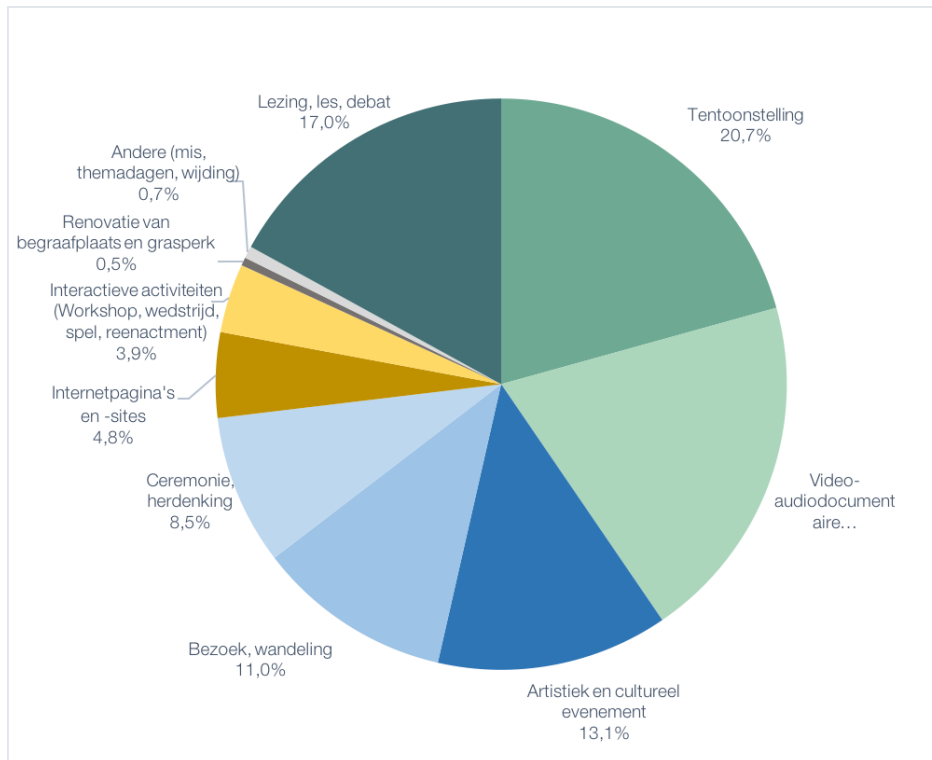
Figuur 2. Startdatums (maand) van de activiteiten rond de Honderdste Verjaardag van de Eerste Wereldoorlog in Brussel tussen januari 2014 en juni 2017

- 25 Van de 434 geregistreerde activiteiten kon van 378 de startdatum met zekerheid worden bepaald. Ook al worden ze allemaal in figuur 2 op voet van gelijkheid behandeld en wordt geen rekening gehouden met de duur, toch valt al op dat de meeste activiteiten plaats hadden in september en november 2014. Die twee maanden zijn op zich goed voor bijna een kwart van de activiteiten in de bestudeerde periode. De piek van september 2014 wordt verklaard door het einde van de zomervakantie: veel organisaties hebben er duidelijk voor gekozen te wachten op het begin van het schooljaar, enkele weken na de officiële herdenkingen van het uitbarsten van het conflict, om het grote publiek aan te spreken. Dat tijdschema werd misschien ook beïnvloed door de geschiedenis van het conflict, aangezien Brussel pas vanaf 20 augustus 1914 werd bezet. Na een *kalmere* oktobermaand is de tweede piek hoe dan ook te wijten aan de periode rond de herdenking van de Wapenstilstand, die logischerwijze een ander geschikt moment was om nieuwe activiteiten op te starten.
- 26 De grafiek toont ook dat 41% van de geregistreerde activiteiten startte tussen september 2014 en maart 2015. Veel organisatoren hebben dus het allereerste begin van de honderdste verjaardag gekozen en rekening gehouden met de schoolkalender. Voorts blijkt uit de grafiek dat het tempo fors afneemt, ook al werden in het najaar 2015 en 2016 nog nieuwe activiteiten opgestart, waarschijnlijk onder invloed van de nabijheid van de 11 november-vieringen. Die algemene trend zal zich zeer waarschijnlijk doorzetten tot het najaar 2018, wanneer de honderdste verjaardag van de Wapenstilstand en het einde van de oorlog mogelijk voor een nieuwe piek van de herdenkingen zorgen. De Federale Overheid heeft trouwens Brussel gekozen om er het einde van het conflict officieel te vieren, ook al – ter herinnering – betekende 11 november 1918 niet dat er geen Duitse troepen meer in Brussel waren. De stad was zelfs getuige van de oprichting van een Raad van Duitse soldaten en de troepen hebben er gemuit tegen hun officieren. Dat ontspoorde in gewelddaden en kostte, ondanks de wapenstilstand, nog verschillende mensenlevens. Het zou trouwens interessant zijn om na te gaan of en hoe die laatste gebeurtenissen zullen worden herdacht. Er zij tot slot op gewezen dat er in het najaar 2018 een grote tentoonstelling, gecoördineerd door CEGESOMA, is gepland in het museum BELvue met als titel “Brussel, november 2018”.

4. De verschillende types herdenkingen

Figuur 3. De verschillende types activiteiten georganiseerd op het Brussels grondgebied rond de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog (januari 2014 – juni 2017)

- 27 Om een eerste overzicht te maken in alle activiteiten ter herdenking van de honderdste verjaardag, hebben we ze ingedeeld in een tiental grote thematische categorieën. Sommige evenementen kunnen natuurlijk bij verschillende categorieën worden ingedeeld, maar gemakshalve hebben we ze ingedeeld bij de categorie die volgens ons het meest aangewezen is. Figuur 3 toont eerst dat de meerderheid van de activiteiten in Brussel een zeer “didactisch” karakter hebben: tentoonstellingen, documentaires, lessen, bezoeken, publicaties... Het is dan ook logisch dat de herdenkingen dienen om die periode beter onder de aandacht te brengen via de kanalen die traditioneel gebruikt worden om kennis te verspreiden. Frappant is evenwel het indrukwekkende aantal tentoonstellingen, video- en audiodocumentaires (bijna een evenement op vijf voor elk van deze categorieën¹¹), lessen of debatten. Vele actoren kozen voor die zeer efficiënte vormen van vulgarisering (die soms evenwel een lange voorbereiding vereisen) om de evenementen van die periode te verklaren, ze in hun context te plaatsen en de gevolgen ervan op middellange en lange termijn toe te lichten aan de hand van enkele specifieke thema's. Er dient ook gewezen te worden op de dynamiek van de sector van de artistieke en culturele actoren, een zeer originele manier om de aandacht van het grote publiek te vestigen op een historisch thema. Die opmerking gaat ook op voor de spelen, reenactments en wedstrijden die op een nog ludiekere wijze de honderdste verjaardag herdenken met activiteiten die op het eerste gezicht niet didactisch lijken, maar de aandacht en belangstelling van een ruim publiek kunnen trekken.
- 28 Afgezien van die algemene statistieken is het nodig dieper in te gaan op enkele van die activiteiten die een voorbeeld zijn van de diversiteit en creativiteit van de middelen die werden ingezet om de honderdste verjaardag te herdenken.

4.1. Tentoonstellingen

- 29 Van alle tentoonstellingen in Brussel leggen verschillende de nadruk op het nationale of internationale aspect van de Grote Oorlog, waaronder de tentoonstelling “Gender@war 1914-1918. Mannen en vrouwen ten oorlog” van AVG-CARHIF (het Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis) die in het museum BELvue liep van september 2015 tot januari 2016 en het conflict vanuit een origineel perspectief benaderde: de bezoeker wordt aangezet om na te denken over de gevolgen van gewapende conflicten voor het statuut van mannen en vrouwen in een transnationaal en vergelijkend perspectief (Duitsland/Frankrijk/Verenigd Koninkrijk/België). Van zijn kant heeft het Instituut voor Veteranen (een federale instelling, die voortaan deel uitmaakt van het nieuwe *War Heritage Institute* en dat als lid van het federaal organisatiecomité) zeer actief is in de herdenkingen, een rondtrekkende tentoonstelling (“De Grote Oorlog in grote lijnen”) voor het brede publiek georganiseerd op een vijftiental plaatsen in Brussel. De rondtrekkende tentoonstelling bestaat uit een dertigtal drietalige panelen (Nederlands, Frans, Engels) en schetst de geschiedenis van het conflict vanuit drie invalshoeken: lokaal, Belgisch en internationaal. De Koninklijke Bibliotheek organiseerde dan weer van september 2014 tot maart 2015 “Shock! 1914... Wat als er morgen oorlog uitbreekt?”, een interactieve tentoonstelling die de rol van de media in ruime zin (kranten, maar ook affiches, postkaarten, officiële mededelingen...) bij de verspreiding van informatie aan het begin van de oorlog toelicht en de nadruk legt op de manier waarop ze de publieke opinie beïnvloedden. De tentoonstelling “14-18, dit is onze geschiedenis!” in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis was echter onbetwistbaar de opvallendste tentoonstelling in die periode. We komen er hieronder op terug.
- 30 Andere tentoonstellingen gingen dieper in op het leven in Brussel tijdens de oorlog. We beperken ons tot enkele voorbeelden: “Huizen voor de helden, 1915-1922. Tuinsteden en wooncomplexen ter nagedachtenis aan de Grote Oorlog”, georganiseerd op basis van de Archieven voor Moderne Architectuur; “Het dagelijks leven in Brussel”, georganiseerd door de *Cercle d’Histoire de Bruxelles*; “Brussel 14-18” over de Marollen, georganiseerd door het collectief Expozao, of de tentoonstelling “*Les médecins de l’ULB en 14-18*”, georganiseerd in het *Musée de la Médecine de l’Université libre de Bruxelles*, die herinnert aan de rol en inbreng van de gezondheidsprofessionals. Die categorie bevat, tot slot, ook de tentoonstelling “Brussel tikt Duits”, georganiseerd door het Archief van de Stad Brussel. We zullen die tentoonstelling hieronder meer in detail bespreken.
- 31 Aangezien er de laatste drie jaar talrijke en zeer verschillende tentoonstellingen werden georganiseerd, zullen we dieper ingaan op twee tentoonstellingen, die elk ingedeeld worden bij een van de twee voornoemde categorieën: “14-18, dit is onze geschiedenis!”, die het conflict in het algemeen voorstelt, en “14-18: Brussel tikt Duits”, die het conflict benadert vanuit het Brussels standpunt¹².
- 32 De eerste van de twee tentoonstellingen waar we dieper op ingaan, werd plechtig geopend in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (een wetenschappelijke instelling die onder het Ministerie van Defensie ressorteert), zelfs vóór de officiële start van de herdenkingen: de tentoonstelling werd geopend in februari 2014 en liep tot in november 2015. Dit grootschalig evenement oversteeg in grote mate het Brusselse kader zowel door het onderwerp als door de doelgroep. In augustus 2014

opende het Museum van de Stad Brussel op zijn beurt “14-18: Brussel tikt Duits”, een tentoonstelling met een meer lokale ambitie over de bezette hoofdstad, die tot in mei 2015 liep [Pluvinage, 2015]. Van die twee tentoonstellingen in het kader van de herdenkingen op het Brussels grondgebied kan een interessante vergelijkende analyse worden gemaakt, want, afgezien van de verschillende perspectieven en budgetten, ze illustreren elk op hun manier de wijze waarop de overheden en de musea de Eerste Wereldoorlog herdenken.

- 33 De twee tentoonstellingen hebben ook gemeen dat ze gaandeweg werden opgebouwd in verspreide orde, soms inderhaast, en voortkomen uit de herneming of fusie van reeds bestaande projecten, met het risico dat soms uiteenlopende standpunten worden samengebracht. Bovendien wordt het erfgoed bewust of uit noodzaak in de verf gezet, aangezien ze de aandacht vestigen op twee opmerkelijke collecties, die respectievelijk in het bezit zijn van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis en van het Archief van de Stad Brussel. Die collecties vormden de rode draad van twee generiek opgevatte tentoonstellingen die in de eerste plaats een ruwe schets trachten te maken van de impact die de Eerste Wereldoorlog op een bepaald grondgebied had. De voorstelling van de collecties was soms zeer geslaagd vanuit didactisch standpunt, maar wekte ook de indruk dat de herdenking van de honderdste verjaardag van de Grote Oorlog in Brussel niet meer dan een verplicht nummertje voor de overheden was en niet zozeer een streven om het verleden te mobiliseren. Ze waren het aan zichzelf verplicht aanwezig en zichtbaar te zijn tijdens de herdenkingen, maar de vraag kan gesteld worden of ze de inhoud (die trouwens verre van eenduidig was) van de evenementen even belangrijk vonden.
- 34 De tentoonstelling “14-18, dit is onze geschiedenis!”, die oorspronkelijk zou plaatshebben in Tour & Taxis, was een reactie op de offerteoproep in het kader van het actieplan van het Waals Gewest en de Franse Gemeenschap/Federatie Wallonië-Brussel, dat in de financiering van een grote tentoonstelling voorzag. Uiteindelijk werd de tentoonstelling verplaatst naar het Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, dat eerst hoopte zijn nieuwe permanente tentoonstellingsruimte over de Eerste Wereldoorlog plechtig te openen in 2014. Aangezien die herinrichting werd vertraagd door logistieke problemen, is de verhuizing van “14-18, dit is onze geschiedenis!” naar de site van het Jubelpark de ideale noodoplossing gebleken. Daaruit volgde een tentoonstelling met meerdere invalshoeken: het privébedrijf *Tempora/Musée de l'Europe*, dat met het project “Tour & Taxis” was belast, werkte met behulp van een wetenschappelijk comité het algemeen concept van de tentoonstelling uit. Naast de tentoonstelling waren de zalen die aan de bezetting gewijd waren een “light” versie van wat de nieuwe permanente tentoonstellingsruimte van het museum zou moeten worden, terwijl andere zalen die aan de gekruiste levenslopen van koning Albert I en keizer Willem II waren gewijd, oorspronkelijk een volwaardige tentoonstelling moesten huisvesten. Uit een paneel dat de bezoekers erop wees dat de film, het hoogtepunt van het bezoek, gerealiseerd was door *Tempora/Musée de l'Europe* en helemaal niet onder de verantwoordelijkheid van het wetenschappelijk comité viel, kon men opmaken dat de tentoonstelling “14-18, dit is onze geschiedenis!” een moeilijk samengesteld karakter had. Hoewel de tentoonstelling gefinancierd werd in een verrassende symbiose tussen de Federale Staat en zijn deelgebieden, werd natuurlijk voorrang gegeven aan het nationale perspectief in wat wellicht de meest bezochte herdenkingsplaats op het Brussels grondgebied was.

- 35 De Stad Brussel kon niet aan de zijlijn blijven staan bij de herdenkingen, maar aangezien er geen enkele grote lokale tentoonstelling was gepland, werd ook hier de voorkeur gegeven aan een pragmatische oplossing en werd een reeds bestaand project in een nieuw kleedje gestoken. “14-18: Brussel tikt Duits” grijpt dus in grote mate terug naar een vorige tentoonstelling: “Brussel 14-18. Een stad in oorlog, dag na dag”, in samenwerking met de *Université libre de Bruxelles* (ULB), die van november 2005 tot februari 2006 in het stadhuis liep [Jaumain en Piette, 2005]. Negen jaar later stak de tentoonstelling de Grote Markt over naar het Broodhuis, waarbij de grootste nieuwigheid extra informatie over Duitsland was die de ervaring van de Brusselse hoofdstad vergeleek met die van Duitse steden.
- 36 Op het eerste gezicht passen deze twee Brusselse tentoonstellingen goed in het postnationale discours waarin vrede centraal staat en dat de nieuwe museografie van de oorlog kenmerkt. Men heeft afstand gedaan van de oude patriottische benadering. Dat ging gepaard met een opmerkelijke thematische vernieuwing: de aandacht voor de militaire operaties verschoof naar de ervaringen van de burgerbevolking die centraal stonden in die twee tentoonstellingen. “14-18: Brussel tikt Duits” eindigde weliswaar met een reflectie over vrede (“Vrede is meer dan het einde van oorlog” – verklaring van VN-secretaris-generaal Ban Ki-moon), maar de hele tentoonstelling was opgezet om de ervaringen van de verschillende burgerbevolkingen tijdens de oorlog te verzoenen: nadat de bezoeker de foto’s van de eindeloze rijen wachtenden voor de soepbedeling in de Brusselse hoofdstad had gezien, ontdekte hij bijvoorbeeld vrijwel dezelfde beelden uit Düsseldorf en Berlijn. Het persbericht over de tentoonstelling vatte dat opzet goed samen: “Duitsland en België waren toen vijanden, maar de bekommernissen van de burgerbevolking waren dezelfde in beide landen”¹³.
- 37 Dat inclusief discours was eveneens te horen in “14-18, dit is onze geschiedenis!”, tot zelfs in de naam van de tentoonstelling toe. De oorlog werd zo belicht vanuit Europees perspectief en zou enkel slachtoffers hebben gemaakt. Wat de oorzaken van het conflict betreft zou de fout aan geen enkele natie kunnen worden gegeven, maar aan allemaal. De hevige debatten over de verantwoordelijkheid voor de oorlog (de *Kriegsschuldfrage*), die sinds 1914 worden gevoerd en onlangs nieuw leven werden ingeblazen door de bestseller van Christopher Clark (Slaapwandelaars), werden hier voorzichtig in de schaduw gelaten. De film die reeds aangehaald werd en die het hoogtepunt van de tentoonstelling vormde, plaatste die gedeelde verantwoordelijkheid in een teleologische geschiedenis van de Europese Unie, die wordt voorgesteld als de beste remedie tegen barbaarsheid. De film verwijst naar het geweld dat het eerste deel van de twintigste eeuw kenmerkte en laat immers zien dat de nationalistische verscheuring werd gevolgd door Europese verzoening – de Duitse en Franse leider Helmut Kohl en François Mitterrand hand in hand in Verdun – met als apotheose de toekenning van de Nobelprijs voor de Vrede aan de Europese Unie.
- 38 Betekent dit dat het patriottische denkkader dat lange tijd de herinnering aan de oorlog heeft gedomineerd, helemaal verdwenen is? Het is interessant erop te wijzen dat de tentoonstelling “14-18, dit is onze geschiedenis!”, in tegenstelling tot het verhaal over het Europees project, de klassieke thema’s die tot het beeld van *Poor Little Belgium* hadden geleid, soms letterlijk overneemt. In de zalen die gewijd waren aan de twee koninklijke neven die tijdens de oorlog tegenover elkaar kwamen te staan, werd Albert I afgeschilderd als een held die moedig weigerde in te gaan op het Duitse ultimatum – “*quel culot!*” in de taal van de tentoonstelling – terwijl Willem II werd afgeschilderd als een operettefiguur, die nu eens lachwekkend en dan weer waanzinnig overkomt. Een eeuw na het conflict vond de propaganda van de geallieerden hier een verrassende tweede adem,

maar de geschiedenis van die antagonistische representaties is dan weer niet echt het thema van de tentoonstelling.

- 39 Van haar kant vertelde de tentoonstelling “14-18: Brussel tikt Duits” de bezetting van de hoofdstad aan de hand van de patriottische producties die het Archief van de Stad Brussel onmiddellijk na de oorlog had aangekocht. Met onder meer de uitstekende collectie van het Fonds Eugène Keym, de schepen van Watermaal-Bosvoorde die tijdens het conflict een reeks *oorlogssouvenirs* had verzameld, waarvan een groot deel van iconografische aard waren [Jaumain en Piette, 2005b]. Die karikaturen, clandestiene publicaties en driekleurige memorabilia zijn opmerkelijk door hun esthetiek en het morele universum dat ze openbaren en verwijzen naar het “salon anti-boche” dat in 1918 werd georganiseerd. Ze worden echter niet echt geplaatst in de sociale context en ruimte waaruit ze voortkwamen. De bezetters, de onverschilligen, de Vlaamse activisten en andere “incivieken” werden enkel bekeken vanuit een patriottische invalshoek die onmiddellijk na de oorlog opgang maakte. Zou de Eerste Wereldoorlog zelfs in het postnationale tijdperk een oorlog tussen naties blijven?
- 40 Als men de actoren en de discours van de twee Brusselse tentoonstellingen over de Grote Oorlog bestudeert, stelt men dus vast dat ze in zekere mate schatplichtig zijn aan improvisatie en een vermenging van interpretatieve kaders. De twee Brusselse tentoonstellingen zijn helemaal niet het resultaat van een weldoordacht en van bovenuit gestuurd beleid, maar weerspiegelen uiteindelijk de dubbelzinnigheid van de herdenkingen van de honderdste verjaardag.

4.2. Video en audiodocumentaires

- 41 Naast de tentoonstellingen werd ook een reeks video- en audiodocumentaires over Brussel geproduceerd, bijvoorbeeld de filmcyclus “Brussel en de Grote Oorlog”, die werd voorgesteld door Cinematek, “De Grote Oorlog door kinderoogen”, de animatiefilm van de Nederlandstalige vzw Kidscam of nog verschillende televisieprogramma’s zoals “Avenue de l’Yser” op BX1 om een groot publiek bewust te maken van de sporen van het conflict in de stad via een ontspannende dialoog tussen jonge leerlingen en enkele historici. Van die laatste reeks programma’s werd een dvd uitgebracht, die bestemd was als didactisch hulpmiddel voor de Brusselse scholen¹⁴.
- 42 Voorts hebben alle audiovisuele media ook ruime aandacht geschonken aan de herdenkingen en vanaf augustus 2014 reportages (soms dag na dag) uitgezonden over de gebeurtenissen die een eeuw geleden brandend actueel waren. Bij de talrijke initiatieven die natuurlijk het Brusselse kader overstijgen, vermelden we het televisieprogramma van de RTBF “*La guerre 14-18 racontée aux enfants*” of nog Musiq3, dat ervoor koos de Eerste Wereldoorlog te benaderen vanuit muzikaal standpunt. Van hun kant namen de grote Vlaamse tv zenders VTM en vooral VRT een reeks initiatieven, zoals de reeks “In Vlaamse velden” of de documentaires “*Brave Little Belgium*” en “*Small hands in a big war*”. Deze laatste documentaire was vooral voor een jong publiek bestemd.

4.3. Artistieke en culturele evenementen

- 43 Figuur 3 toont dat de artistieke evenementen goed zijn voor iets meer dan 13 % van alle geregistreerde evenementen. Dat onderstreept weer eens de grote diversiteit van de activiteiten dankzij de financiële middelen die ter beschikking van de producenten

werden gesteld (die ervoor kozen in hun producties een originele reflectie over het eerste wereldconflict te houden) of gewoon van culturele animatoren (die activiteiten in verband met de Eerste Wereldoorlog programmeerden om aan te sluiten bij de grote communicatiecampagne over de honderdste verjaardag).

- 44 Tijdens de eerste drie jaren van de herdenking van de honderdste verjaardag werd dus een reeks artistieke evenementen toegespitst op de oorlog of werd de oorlog gebruikt als invalshoek of rode draad om een hedendaags onderwerp dat dicht bij het publiek staat of tot meer polemiek leidt, te behandelen. Zo wordt, honderd jaar later, getracht een origineel verband te leggen tussen de realiteit van gisteren en die van vandaag. Dat is bijvoorbeeld het geval voor verschillende evenementen die over migratie en ballingschap en het begrip ‘oorlog’ in het algemeen handelden (met inbegrip van pacifisme en gewetensbezwaarden), maar ook over... de liefde, waar de oorlog als achtergrond diende om een onmogelijke of verboden liefde te beschrijven, naar het model van Romeo en Julia, en zelfs om het thema van homoseksualiteit in de loopgraven aan te kaarten. Andere thema’s gingen meer over Brussel zoals de Brusselse folklore, die onder meer aan bod kwam in liederen die met lokaal accent werden gezongen.
- 45 We beperken ons tot enkele voorbeelden en vermelden het stuk “*Exils 1914 - Les oubliés de la Grande Guerre*” van het theatergezelschap MAPS, dat, vergezeld van een didactisch dossier¹⁵, het leven vertelt van drie ballingen wier levenspaden elkaar kruisen, een zeer actueel thema. Van een heel ander genre is de voorstelling “Ode aan de deserteur” van de Amerikaan-Belgische componist Frederic Rzewski die de gelegenheid biedt om een nieuwe blik (die sterk verschilt van de traditionele patriotische vieringen) te werpen op de deserteurs tijdens de Eerste Wereldoorlog en bijgevolg ook tijdens de hedendaagse oorlogen. De Duitse rockband *Einstürzende Neubauten* maakte voor de stad Diksmuide een cd die de Eerste Wereldoorlog herdenkt en waarvan de songs werden voorgesteld tijdens een concert in de *Ancienne Belgique* in Brussel. Voorts werden veel herdenkingsconcerten georganiseerd, waarvan verschillende onder impuls van het Nationaal Orkest van België. We vermelden nog het interessante voorbeeld van de Egyptische regisseuse Laila Soliman, die “Hawa Elhorreya” (*Whims of Freedom*) creëerde. Het is een origineel werk over Egypte en de Eerste Wereldoorlog waarin aan de hand van liederen en teksten een reeks van parallellen wordt getrokken tussen die periode en de huidige situatie in Egypte.

4.4. Bezoeken en wandelingen

- 46 Veel organisaties organiseerden ook rondleidingen in Brussel over het thema “de Eerste Wereldoorlog” zoals het educatief parcours “14-18 bezet Brussel”, gerealiseerd door de erfgoed en burgerschapsklassen in de vorm van apps voor tablets en smartphones¹⁶. Die activiteit is bestemd voor de (Brusselse) scholen en stelt de leerlingen voor om met een touchscreen in het stadscentrum de straat op te trekken en op zoek te gaan naar sporen van het conflict om het dagelijks leven in het bezette Brussel beter te begrijpen. Bedoeling is om vanuit die terreinervaring leerlingen te doen nadenken over het conflict en bewust te maken van de gevolgen voor het dagelijkse leven. Interessant feit is dat de leerlingen ook aangezet worden om na te denken over het principe zelf van de herdenkingen, aangezien ze op het einde van het parcours de suggestie krijgen om zich te bezinnen over de redenen voor de herdenkingen. We vermelden eveneens het project “Brussels@War”, uitgewerkt door de dienst Wetenschapscommunicatie van de VUB, een

“Urban Game”, dat een applicatie voorstelt om op pad te gaan in Brussel en een reeks vragen over de Eerste Wereldoorlog te beantwoorden¹⁷.

- 47 Talrijke andere organisaties met de meest uiteenlopende profielen organiseerden ook traditionelere rondleidingen zoals Brukselbinnenstebuiten, de Vereniging van Gidsen voor Brussel en België (GGB), Klare Lijn, Korei, *Itinéraires sur les Sentiers de l'histoire*, E-Guides, Arkadia, Babbelbus, Bravo Discovery, Pro Vélo, Laken op ontdekking...
- 48 Hier komt duidelijk tot uiting in hoeverre de projectoproep en het unieke kader van de honderdste verjaardag veel verenigingen, die in principe geen enkele band met de herdenkingen hadden, ertoe gebracht hebben ze te integreren in hun jaarlijkse programmatie en in vele gevallen subsidies aan te vragen. In dat opzicht blijken rondleidingen een vrij makkelijk te organiseren activiteit te zijn, wat waarschijnlijk het grote aantal verklaart. Volgens verschillende organisatoren bleef de vraag vanuit het publiek echter vaak vrij beperkt, ondanks het grote aanbod.

4.5. Officiële ceremonies

- 49 Herdenkingen gaan natuurlijk altijd gepaard met officiële ceremonies. De honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog ontsnapt niet aan die regel, maar figuur 3 toont echter dat ze slechts een klein deel van alle geregistreerde activiteiten voor hun rekening nemen. Naast enkele officiële nationale evenementen die te maken hebben met het statuut van Brussel als hoofdstad, hebben vooral de gemeentelijke overheden een groot aantal ceremonies georganiseerd. Die pasten vaak in een zeer lokale optiek van huldes aan helden van de gemeente, waarvan het gemeentelijk kerkhof of enkele straatnamen de herinnering nog in stand houden. De lokale en doorgaans protocollaire ceremonies werden meestal bijgewoond door drie onderscheiden groepen: de gemeentelijke overheden, de scholieren en degenen die men de “vertegenwoordigers van het vaderland” (politie, leger, veteranen van de Tweede Wereldoorlog, enzovoort) zou kunnen noemen. De aanwezigheid van de scholen is interessant: geen enkele andere groep lijkt zo regelmatig te worden gevraagd om deel te nemen aan die ceremonies. Wanneer de gemeentelijke overheden dergelijke evenementen organiseren, doen ze dat meestal uit eigen beweging: ze werken weinig samen met instellingen van het maatschappelijk middenveld of met andere gemeenten. Tot slot zijn er grote verschillen tussen de soorten herdenkingen en de mate van betrokkenheid van de gemeenten. Sommige gemeenten zoals Etterbeek hebben een groot aantal officiële ceremonies en militaire huldigen georganiseerd, terwijl andere gemeenten, zoals Sint-Agatha-Berchem, de voorkeur gaven aan ludiekere activiteiten, zoals we hieronder zullen toelichten.

4.6. Internetpagina's en -sites

- 50 De realisatie van een groot aantal internetsites was een andere manier om het grote publiek te sensibiliseren voor de Grote Oorlog. *Visit.brussels* wilde zich richten tot de Brusselaars en de toeristen op doorreis, koos ervoor de zichtbaarheid van het Gewest te vergroten en gaf CEGESOMA de opdracht om een moderne en dynamische internetsite aan te maken die op basis van een tachtigtal foto's de oorlogservaring van de Brusselaars rond drie momenten voorstelt: het begin van de oorlog, de bezetting en het einde van de oorlog¹⁸. *Visit.brussels* plaatste ook op een internetpagina een lijst van de activiteiten voor

toeristen en Brusselaars die iets meer wensen te weten over het leven in de hoofdstad tijdens de bezetting¹⁹. Men vindt er onder meer een tijdschema van de herdenkingen, verschillende parcours voor de bezoekers en een reeks links naar geschreven en iconografische bronnen in verband met het eerste wereldconflict. Daarnaast is er ook een facebookpagina die gecreëerd werd door CEGESOMA en die regelmatig bijgewerkt wordt, waarbij de oorlogservaringen van de Brusselse journalist Paul Max centraal staan²⁰.

- 51 Het Archief van de Stad Brussel heeft eveneens een internetsite “Bezet Brussel 14-18”²¹ gecreëerd, die hun formidabele collecties onder de aandacht brengt en informatie biedt over het dagelijkse leven van de Brusselaars en aanvullende informatie voor scholen of mensen die een bepaald onderwerp wensen uit te diepen. Op de site staat ook een alfabetische lijst “soldaten 14-18”, maar de bedoeling daarvan is niet erg duidelijk²². Er werden soortgelijke initiatieven (die ruimer van opzet zijn en informatie over Brussel integreren) genomen door andere instellingen zoals het *In Flanders Fields Museum* in Ieper, dat een exhaustieve lijst (de Namenlijst²³) tracht op te stellen van de personen die op Belgisch grondgebied sneuvelden tijdens de Grote Oorlog, ongeacht hun nationaliteit of profiel, of nog het *Belgian War Dead Register*²⁴ van het Instituut voor Veteranen, dat de overleden Belgische militairen registreert (dit register was oorspronkelijk aangelegd voor de Eerste Wereldoorlog, maar wordt nu ook uitgebreid voor andere conflicten).
- 52 Van het grote aantal internetsites die werden gerealiseerd over de honderdste verjaardag dient tevens de blog van de *Archives et Bibliothèques de l'Université libre de Bruxelles* te worden vermeld, waarop met hulp van de *Union des Anciens Etudiants* regelmatig korte artikels over de Eerste Wereldoorlog worden gedeeld. Ze zijn geïllustreerd met originele documenten, foto's en informatie die hoofdzakelijk komen uit de collecties van de archieven van de universiteit²⁵. Daar tegenover staat dat een aantal internetsites die extra informatie ter aanvulling van een bezoek aan een tentoonstelling boden, geen lang leven beschoren waren. Ze zijn van het internet gehaald of hun adres werd overgenomen door bedrijven of instellingen die niets te maken hebben met het oorspronkelijke thema²⁶.
- 53 Er kan tot slot op gewezen worden dat op de internetsites van de twee grote Gemeenschappen een activiteitenprogramma stond en staat dat onder meer initiatieven op het Brussels grondgebied aankondigde²⁷, maar de internetsite van de federale regering vermeldt daarentegen enkel de activiteiten die door de Belgische Staat werden georganiseerd en de “projecten die door het federaal organisatiecomité voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog zijn gelabeld en/of gesubsidieerd”²⁸.
- 54 Het grote aantal internetsites in combinatie met het uitgebreide gebruik van de sociale netwerken blijft een van de grote nieuwigheden van de herdenkingen. Ze hebben waarschijnlijk bijgedragen tot het overstijgen van bepaalde geografische en sociale barrières, waardoor elkeen een groot aantal tentoonstellingen virtueel kon bezoeken of gebruik kon maken van alle middelen die ter beschikking werden gesteld op het internet. Die evolutie heeft ook bijgedragen tot andere soorten ontdekkingen van de geschiedenis van het conflict, die veel persoonlijker zijn en waarbij elkeen zijn eigen parcours kan samenstellen volgens zijn eigen wensen en interesses.

4.7. Ludieke activiteiten

- 55 De vier jaren van zwaar lijden stonden sommige organisaties niet in de weg om de bevolking via ludieke activiteiten bewust te maken van die oorlogsperiode en haar zelfs te doen nadenken over de betekenis ervan. Dat was bijvoorbeeld het geval voor de naaigids

“Nénette en Rintintin” of de coupon “20 minuten plezier”, twee activiteiten die in Sint-Agatha-Berchem werden georganiseerd en zowel een voorbeeld zijn van de creativiteit van sommige evenementorganisatoren als van de gevaren ervan.

- 56 De workshop “Nénette en Rintintin” verwijst naar twee poppetjes in goedkope wol die tijdens de oorlog werden gemaakt om als geluksbrenger te worden meegegeven aan soldaten of burgers en hen te beschermen tegen bombardementen. De gemeente Sint-Agatha-Berchem besliste dat bijgeloof nieuw leven in te blazen en publiceerde een gebruiksaanwijzing voor het maken van de poppetjes.
- 57 De actie “20 minuten plezier”, die op 8 maart 2015 werd georganiseerd ter gelegenheid van de Vrouwendag, is nog origineler, aangezien daarmee hulde wordt gebracht aan de vrouwen die tijdens de Eerste Wereldoorlog in de munitiefabrieken werkten. De boutade “Mochten de vrouwen in de fabrieken ook maar twintig minuten gestopt hebben met werken, hadden de geallieerden nooit de oorlog kunnen winnen” wordt immers toegeschreven aan de Franse maarschalk Joseph Joffre. Geïnspireerd door die uitspraak voegde de gemeente een “20 minuten cadeaucheque” bij het gemeenteblad *Berchem News*, die de lezeressen konden uitknippen en aan een man uit hun omgeving konden geven voor 20 minuten van hun tijd en aandacht²⁹. Die zeer ludieke manier om de actualiteit (de Vrouwendag) te koppelen aan de herdenkingen is een goed voorbeeld van de beperkingen en risico's van dat soort initiatieven wanneer ze niet wetenschappelijk begeleid worden. Het project was gebaseerd op een uitstekend idee, aangezien men “hulde wilde brengen aan alle Berchemse vrouwen” door eraan te herinneren dat, toen de mannen tijdens het conflict onder de wapens waren geroepen, “de vrouwen zich emancipeerden en in de munitiefabrieken werkten, waar ze tussen 10 en 13 uur per dag in verschrikkelijke omstandigheden werkten”³⁰. Op geen enkel moment preciseert het gemeenteblad echter dat die situatie niets te maken heeft met de ervaringen van de vrouwelijke inwoners van Sint-Agatha-Berchem of zelfs van de Brusselse vrouwen tijdens de oorlog. Dat was het geval in Frankrijk, maar niet in België, dat bijna volledig bezet was. Niet alleen was er hier nooit sprake van vrouwen die in dat soort fabrieken werkten, maar de Brusselse realiteit was er meer één van algemene werkloosheid en bijgevolg van vrouwen die opnieuw de traditionele taken moesten uitvoeren... De korte tekst in het gemeenteblad van Berchem verwijst weliswaar niet uitdrukkelijk naar het dagelijkse leven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar men moet al zeer goed geïnformeerd zijn om te weten dat het specifiek over Frankrijk gaat. Dit kleine voorbeeld geeft de beperkingen van bepaalde originele initiatieven weer, die een omgekeerd effect dan het beoogde effect kunnen hebben en aldus onnauwkeurige en bijgevolg incorrecte informatie over de realiteit tijdens het eerste wereldconflict mee helpen verspreiden. In elk geval stelt het de (al dan niet) betrokkenheid van historici bij dat proces aan de orde. De historici Jay Winter en Emmanuel Sivan lieten zich niet zonder enige ironie ontvallen dat het herdenkingsbeleid blijkbaar te belangrijk is om te worden overgelaten aan historici [Winter en Sivan, 2000: 8].

4.8. Publicaties

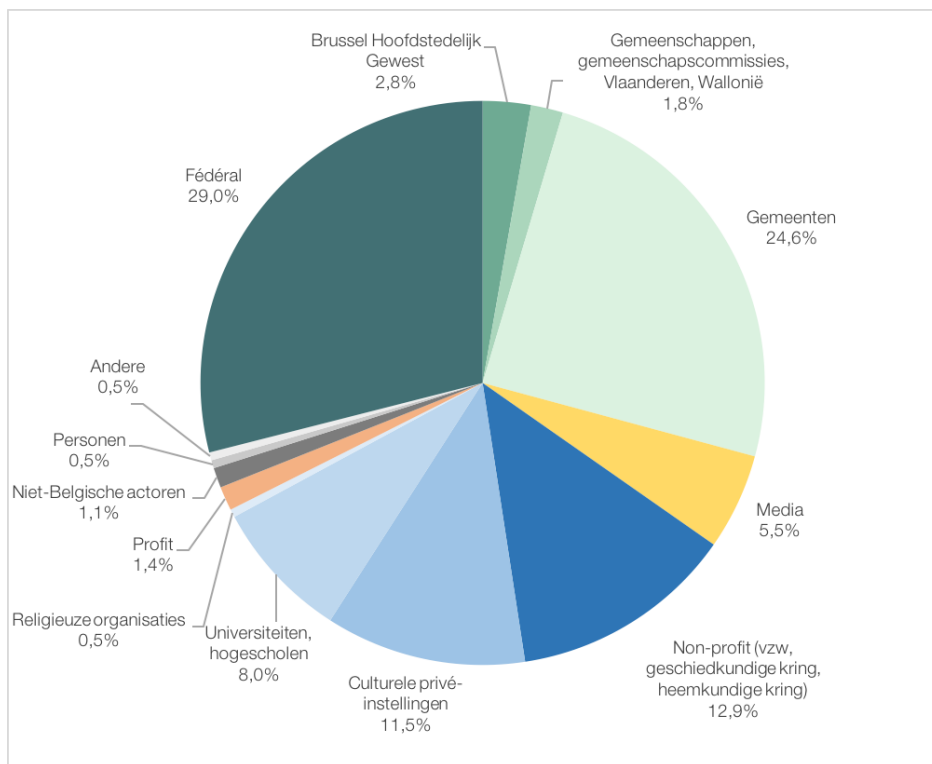
- 58 Na dit kleine overzicht van enkele activiteiten die georganiseerd werden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is het interessant om de publicaties in het kader van de honderdste verjaardag snel ter sprake te brengen. Om praktische redenen³¹ hebben we ze niet meegeteld in de lijst van de Brusselse evenementen in figuur 3. Het is evenwel evident dat

de herdenkingen gepaard gingen met een groot aantal werken. Een groot aantal ervan overstijgt het Brusselse kader of is bestemd voor het grote publiek met de bedoeling de historische kennis te vulgariseren, maar enkele werken zijn ook het resultaat van nieuw onderzoek.

- 59 Naast de talrijke artikels in kranten en tijdschriften die in de laatste drie jaar werden gepubliceerd, vermelden we in de eerste plaats enkele werken die werden uitgegeven in aansluiting op tentoonstellingen waarvan hierboven sprake was [Gubin en De Smaele, 2015; Mayer, 2014; Dupuis, 2014]. Daarbij komen nog specifieke publicaties over de herdenkingsmonumenten [Mihail, 2014; van Ypersele, 2014b], over verzetsheldinnen [Boudin, 2015; de Schaepdrijver, 2015] of over een meer lokaal thema zoals de perceptie van de oorlog door gezinnen in Elsene [Archiefdienst, 2014]. Het tijdschrift *Brusselse Cahiers* publiceerde eveneens een speciaal nummer over “Steden in oorlog”, dat enkele teksten over de folklore, het onderwijs en de Brusselse clerus tijdens het conflict bevatte [Pluvinage, 2014b].
- 60 Van de algemenere werken over Brussel onthouden we natuurlijk de synthese in drie talen die werd gepubliceerd op initiatief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest over de herinnering aan en de sporen van de oorlog in Brussel, die we reeds vermeld hebben [van Ypersele et al., 2014]. Het ging om een synthese van het eerste wereldconflict in de hoofdstad en was het resultaat van innoverend onderzoek naar de hedendaagse sporen in het stadslandschap. We vermelden eveneens het werk “Brussel, bezette stad” [Benvindo en Kesteloot, 2016], dat gebaseerd is op een uitgebreide iconografie en in zekere zin een voortzetting is van de internetsite van *visit.brussels* over de bezette hoofdstad. Tot slot vermelden we de synthesesnota van *Brussels Studies* van ongeveer een jaar geleden, die een eerste balans opmaakt van de materiële en immateriële sporen van het conflict in Brussel en daarbij benadrukt hoe de herdenkingen ertoe bijdroegen dat die sporen onder de aandacht werden gebracht [Jaumain en Jourdain, 2016].

5. Actoren

Figuur 4. Actoren-organisatoren van de projecten 14/18 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

IN DEZE GRAFIEK OMVAT DE CATEGORIE "GEMEENTEN" DE BRUSSELSE GEMEENTEN EN AL HUN DIENSTEN (ARCHIEVEN, BIBLIOTHEKEN, CULTURELE DIENSTEN, GEMEENTELIJKE VZW'S, ...) WANNEER ZE ALS ORGANISATOREN OPTREDEN. DE CATEGORIE "FEDERAAL" OMVAT DE FEDERALE (WETENSCHAPPELIJKE EN CULTURELE) INSTELLINGEN ZOALS CINEMATEK, DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, HET INSTITUUT VOOR VETERANEN, CEGESOMA, HET KONINKLIJK MUSEUM VAN HET LEGER EN DE KRIJGSGESCHIEDENIS, BOZAR EN DE MUNT. DE CATEGORIE "PERSONEN" OMVAT INDIVIDUEN DIE EEN EVENEMENT HEBBEN GEORGANISEERD. DE "CULTURELE PRIVÉ-INSTELLINGEN" OMVATTEN DE GROTE CULTURELE ACTOREN ZOALS FLAGEY OF HET KAAITHEATER, MAAR OOK GEZELSCHAPPEN ZOALS MAPS, DE ARCHIEVEN VOOR MODERNE ARCHITECTUUR.... DE CATEGORIE "PROFIT" OMVAT DE PRIVÉ-INSTELLINGEN MET WINSTOOGMERK (VOLGENS DE BESCHIKBARE INFORMATIE) EN OMVAT ONDER MEER GALERIEËN OF PRIVÉAANNEMERS. IN GEVAL VAN COPRODUCTIE VAN EVENEMENTEN HEBBEN WE ALTIJD DE HOOFDORGANISATOR GESELECTEERD.

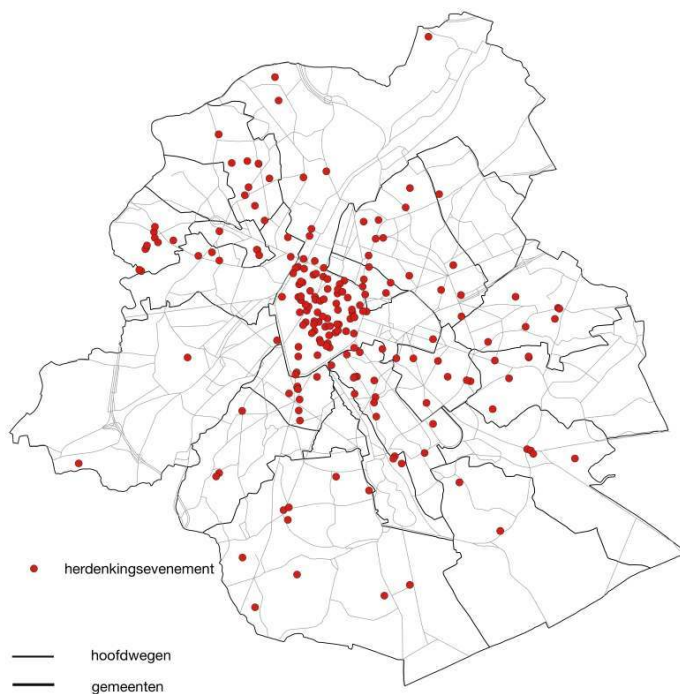
- 61 Dat de Brusselse gemeenten een belangrijke rol hebben gespeeld bij de organisatie van de herdenkingsevenementen is één van de grote lessen die uit ons onderzoek kunnen worden getrokken. De analyse van de resultaten van de projectoproep van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest toont al aan dat 46 % van de projecten uitging van de gemeenten (figuur 1). Als men ook rekening houdt met alle "activiteiten 14-18", ongeacht de financiering, nemen de gemeenten nog een kwart ervan voor hun rekening. Dat onderstreept weer eens het belang van het lokaal niveau voor de honderdste verjaardag, ook al verschilt het activiteitsniveau sterk van de ene gemeente tot de andere, zoals we reeds onderstreept hebben.
- 62 De hoofdstad van het land kreeg natuurlijk de meeste aandacht vanwege de Federale Overheid (en haar wetenschappelijke en culturele instellingen). Dat verklaart de plaats van de Federale Overheid in de grafiek, die voorts aantoont dat de overheidsinstellingen uiteindelijk in de meerderheid blijven bij de organisatie van evenementen in Brussel. Als men de activiteiten groepeerd die werden georganiseerd door de gemeenten, de gewestelijke besturen, de gemeenschapsbesturen en de federale besturen (met inbegrip

dus van hun musea, culturele organisaties, onderwijsinstellingen), dan zijn die goed voor meer dan de helft. Van hun kant zijn de verenigingen die het initiatief hebben genomen voor een kwart van de activiteiten die in het kader van de projectoproep van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden georganiseerd, minder aanwezig (12 %) wanneer men rekening houdt met alle evenementen in Brussel. Dat lijkt erop te wijzen dat hun activiteiten in grote mate afhangen van externe financiering.

- 63 Behalve op cultureel vlak zijn de commerciële evenementorganisatoren uit de privésector nagenoeg afwezig. Hoewel duidelijk vooropgezet was dat een deel van de herdenkingsactiviteiten economische doelstellingen had (ontwikkeling van de toeristische activiteiten enzovoort), is de organisatie van de evenementen grotendeels in handen van de overheden gebleven. De gevallen van rechtstreekse samenwerking tussen de overheids- en privésector zijn beperkt, zoals trouwens de samenwerking binnen de overheidssector zelf. Iedereen richt zich in eerste instantie tot zijn eigen publiek en de contacten tussen de verschillende gebieden (academisch, artistiek, gemeentelijk) blijven uiteindelijk vrij beperkt en rivaliseren soms met elkaar [Wouters, 2016]. Tot slot zijn, ondanks het zeer internationale karakter van Brussel, de activiteiten die georganiseerd werden door niet-Belgische actoren (het *Lycée français*, Finncult – het Fins cultureel instituut voor de Benelux – of het Museum voor Europese Geschiedenis), vrij uitzonderlijk.
- 64 En de historici? Behoren ze tot de “herdenkingsactoren”? Ze namen zelden het initiatief voor projecten en komen weinig voor in onze statistieken. Ze zijn nochtans regelmatig opgetreden als rechtstreekse of indirecte adviseur van de organisatoren en zaten in de comités die de projecten selecteerden. De financiering van het historisch wetenschappelijk onderzoek was echter geen prioriteit bij de herdenkingen. Het federaal wetenschapsbeleid heeft toch twee grote interuniversitaire projecten gefinancierd (*Experiences and Memories of the Great War* en *The Great War from Below*), de Franse Gemeenschap/Federatie Wallonië-Brussel drie doctorale onderzoeken en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het reeds vernoemde onderzoek naar de materiële sporen van het conflict. Daarbij komen natuurlijk nog de traditionele financiering zoals die van het FNR-FNRS en het FWO of van de universiteiten zelf. In globo is het wetenschappelijk onderzoek niet volledig in de marge van de honderdste verjaardag gebleven, zoals blijkt uit het aantal doctoraatsthesisen over de Eerste Wereldoorlog die in België in het kader van de herdenkingen werden ondernomen: 34 tegenover amper 24 in de voorgaande dertig jaar [Naert et al., 2016: 227], zodat sommigen al spreken van “*the 14-18 Centenary Generation of Doctoral Reseachers*” [Naert et al., 2016: 230]. Weinig thesissen gaan echter specifiek over Brussel.
- 65 Voorts tonen de enkele voorbeelden in dit artikel aan dat men het publiek heeft willen *onderdompelen* in het verleden, maar dat de historici van hun kant vaak *werden aangezogen door het heden* en zowel door het grote publiek als door diverse evenementorganisatoren werden aangesproken om deel te nemen aan of op zijn minst een advies te geven over de organisatie van de meest uiteenlopende activiteiten. Die evolutie heeft bijgedragen tot een versnelling van de ontwikkeling van de *publieksgeschiedenis* en heeft de relevantie ervan meer dan ooit benadrukt. De herdenkingen zijn vanuit dat standpunt een origineel moment van reflectie over de maatschappelijke rol van de historicus en zijn relatie met het publiek. Die kwestie staat sinds enkele jaren centraal in een groot aantal debatten [Witte, 2010; Wouters, 2016].

- 66 De beweging was zo sterk dat zelfs jonge doctorandi (die nochtans voorrang moeten geven aan wetenschappelijke werken die goed op hun internationaal c.v. staan) zich afvroegen wat de beste manier is om de resultaten van hun onderzoek bekend te maken bij een breed publiek. Ze hebben enkele innoverende ideeën naar voren geschoven, zoals de creatie van door de wetenschappelijke gemeenschap erkende labels die de productie zouden aanmoedigen van boeken die toegankelijk zijn voor een groot publiek [Naert *et al.*, 2016: 245].
- 67 Dankzij de herdenking komt er dus waarschijnlijk een soort van *revolutie* in de herdenkingen, die *totaalevenementen* worden, voor een groot deel de emoties van het publiek bespelen en er een actor van maken. De loutere historische herinnering heeft plaatsgemaakt voor een *sensibilisering* voor het verleden in combinatie met het streven om enkele doelstellingen te bereiken die sterk verankerd zijn in het heden. Het grote aantal evenementen waarvan hier wordt gesproken, hebben niet alleen de Eerste Wereldoorlog weer in het collectieve geheugen geplaatst, maar (kunnen) het publiek ook doen nadenken over de historische betekenis ervan en vooral over de manier waarop die betekenis meer inzicht verschaft in het heden en de toekomst.

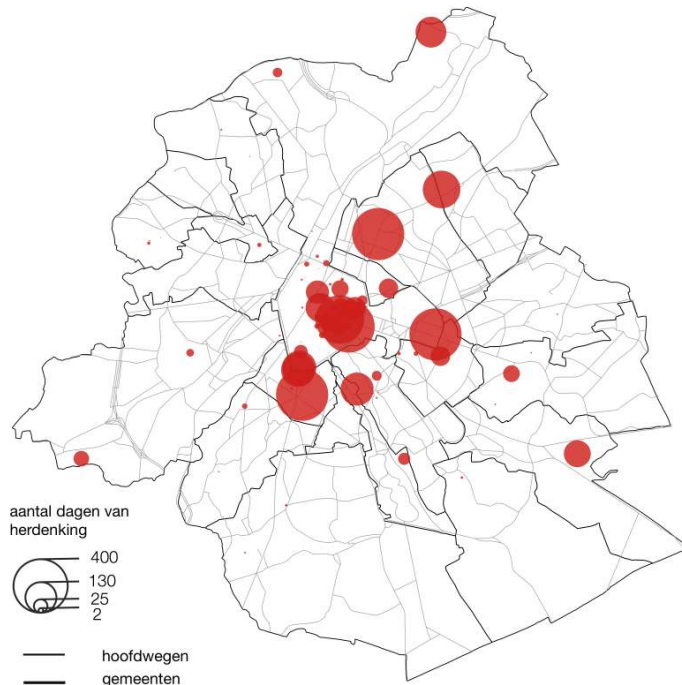
Figuur 5a. Lokalisatie van de herdenkingsevenementen van de Eerste Wereldoorlog in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (januari 2014 – juni 2017)

- 68 Een blik op de lokalisatie van de evenementen (figuur 5a) leert ons dat ze verspreid zijn over het hele grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: we hebben er bijna in alle gemeenten geregistreerd. De kaart wijst eveneens op een forse concentratie van de activiteiten in de Vijfhoek, die zoals vaak bevoordeeld is door zijn centrale geografische ligging, zijn functie als politiek centrum, de concentratie van een groot aantal culturele en historische sites en wellicht door het feit dat het gebied symboliseert wat onder het “bezette Brussel” wordt verstaan. De kaart wijst eveneens op het bestaan van een

breuklijn die ongeveer het kanaal van Brussel volgt: het grootste deel van de activiteiten heeft plaats in de Vijfhoek en de oostelijke gemeenten van de eerste kroon. Buiten die zone vallen echter twee kleine gemeenten in het noordwesten van het Gewest op door hun dynamiek: Sint-Agatha-Berchem en Jette.

Figuur 5b. Duur van de herdenkingsevenementen van de Eerste Wereldoorlog in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (januari 2014 – juni 2017)

- 69 De tweede kaart (figuur 5b.) vervolledigt de geografische benadering met een bijkomende parameter: de duur van elk evenement. Op die manier krijgen we een ietwat verschillend beeld, dat weliswaar het belang van de Vijfhoek bevestigt, maar volkomen naar verwachting toont dat de langstlopende evenementen (met name de tentoonstellingen) sterk geconcentreerd zijn in het oosten van de Vijfhoek (de bovenstad) en, in de onmiddellijke nabijheid, in de gemeenten van de eerste oostelijke kroon. Uit de kaart blijkt dat er enkele grote concentraties zijn die overeenkomen met de lokalisatie van de grote culturele infrastructuur, waaronder natuurlijk het Koninklijk Museum van het Leger in het Jubelpark, waar de voornoemde grote tentoonstelling plaatshad, maar ook het museum BELvue, het Hallepoortmuseum, het museum van de Stad Brussel, de Archieven van de Stad Brussel of nog de Archieven voor Moderne Architectuur. Een klein aantal perifere locaties werd gebruikt voor thematische tentoonstellingen zoals het Autrique-huis (Schaarbeek), het Belgisch Museum voor Radiologie (Militair Hospitaal), het Brussels Museum van de Molen en de Voeding in Evere of het Rood-Klooster in Oudergem.
- 70 Met andere woorden, die twee kaarten tonen aan dat men weliswaar getracht heeft om met de herdenkingen een zo ruim mogelijk publiek te bereiken door zoveel mogelijk aangepaste activiteiten te organiseren, zodat het zich niet hoefde te verplaatsen naar de traditionele toeristische trekpleisters, maar de vijfhoek en de naburige wijken (die

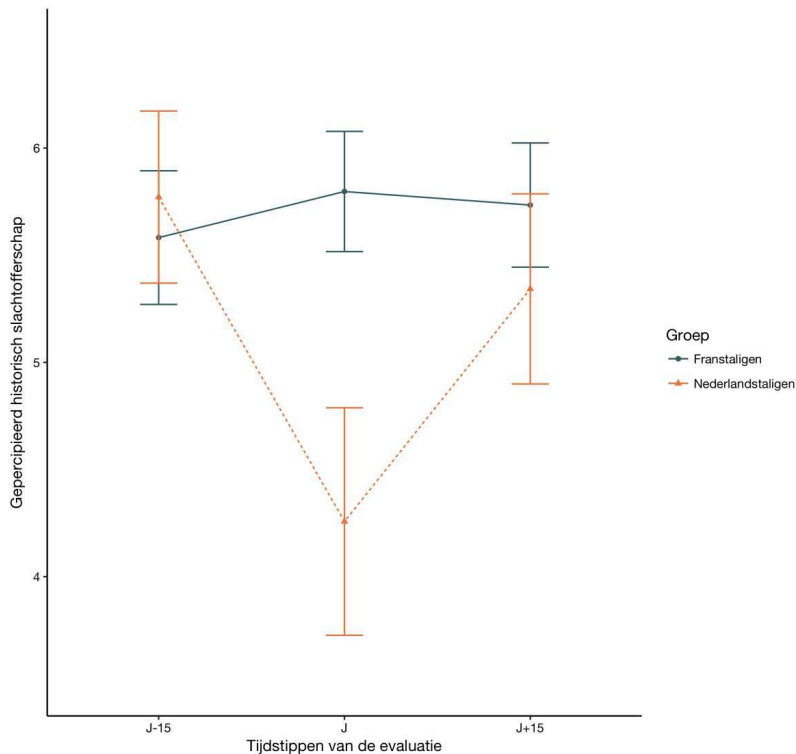
steunen op de traditionele grote musea en culturele instellingen) hebben daar, zoals verwacht, een centrale rol in gespeeld.

6. Welke “impact” op het publiek?

- 71 Er kunnen geen betrouwbare bezoekerscijfers naar voren worden geschoven voor elke activiteit die hier bestudeerd wordt. De ordes van grootte zijn trouwens zeer uiteenlopend: van enkele tientallen bezoekers op lokale tentoonstellingen tot verschillende tienduizenden voor de tentoonstellingen die op een nationaal en zelfs internationaal publiek mikken. Al die evenementen hebben het publiek niet onverschillig gelaten. Het is uiterst moeilijk om de eventuele impact ervan te evalueren. Enkele specifieke benaderingen kunnen daarentegen interessante elementen ter reflectie aanreiken. Dat is het geval voor de problematiek van het “slachtoffergevoel” dat in het collectieve geheugen van bepaalde groepen overheerst en van generatie op generatie kan worden overgedragen [Wohl en Van Bavel, 2011; Vollhardt, 2012]. België werd tijdens en vervolgens na de Eerste Wereldoorlog voorgesteld als een “onschuldig slachtoffer” van de Duitse barbaarsheid. Dat wekte sterke anti-Duitse gevoelens op [Amara, 2000]. Andere interne tegenstellingen in de Belgische samenleving (waarbij de taalspanningen niet de minste zijn) speelden ook een rol en leidden tot zeer politiek geladen debatten over het aantal Vlaamse slachtoffers onder de soldaten aan het front [Van Everbrouck, 1995], over de rol en de impact van de Duitse *Flamenpolitik* of nog over de gevolgen na de oorlog van het Vlaamse activisme [Monballyu, 2010; Wils, 1974; Van Velthoven, 2011]³². Een eeuw na het begin van de Grote Oorlog zijn de herdenkingen dus een goede gelegenheid om na te gaan hoe de Brusselse jongeren zich het conflict voorstellen. Zijn ze nog altijd doordrongen van het slachtoffergevoel? Zijn er verschillen tussen de leerlingen van de Nederlandstalige en Franstalige scholen? Hebben de herdenkingsevenementen die meningen beïnvloed?
- 72 Om te trachten een eerste antwoord op die vragen te geven heeft een team van de *Université libre de Bruxelles* een onderzoek uitgevoerd bij leerlingen uit twee Brusselse scholen van het secundair onderwijs (5e jaar), de ene Nederlandstalig (N = 46) en de andere Franstalig (N = 83), die de tentoonstelling “14-18, dit is onze geschiedenis!” hebben bezocht in het kader van hun lessenprogramma. Die 129 jongeren (onder wie 75 van het mannelijk geslacht) met een gemiddelde leeftijd van 16 jaar en een half werden vóór en na het bezoek aan de tentoonstelling bevraagd³³. Het onderzoek gaat uit van het principe dat de context waarin de leden van een sociale groep zich bevinden, de wijze beïnvloedt waarop de individuen zich het verleden van hun groep herinneren [Halbwachs, 1950/1980]. Het gepercipieerde collectieve slachtofferschap bestaat in “een door de groepsleden gedeelde geestestoestand die voortvloeit uit de perceptie van opzettelijke beschadiging met zware en duurzame gevolgen die aan een bepaalde groep werd toegebracht door een of verschillende andere groepen” [Bar-Tal *et al.*, 2009: 238]. De conclusies van de studie suggereren dat er bij de Brusselse leerlingen van de twee traditionele taalgemeenschappen vóór het bezoek aan de tentoonstelling een hoog niveau van “historisch slachtofferschap” en een vrij laag niveau van “hedendaags slachtofferschap” bestond³⁴.
- 73 Een statistische analyse van herhaalde evaluaties (namelijk een experiment waarbij dezelfde individuen worden onderworpen aan verschillende regels of voorwaarden van het onderzoek) met de taalgroep als intersubjectfactor na het bezoek geeft een idee van

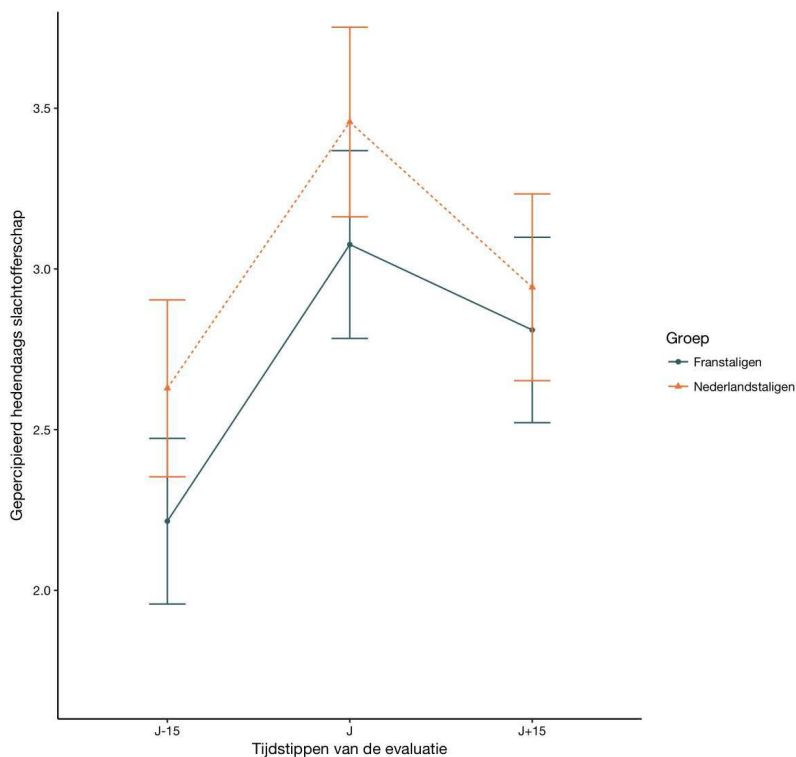
de impact op het gevoel van het “gepercipieerd historisch slachtofferschap”. Ditmaal wijzen de resultaten op een verschillende impact volgens de taalgroep. Het “gepercipieerd historisch slachtofferschap” van de leerlingen van de Franstalige Brusselse school lijkt niet te zijn beïnvloed door het bezoek, maar dat van de leerlingen van de Nederlandstalige school neemt daarentegen fors af na het bezoek en neemt 15 dagen later het basisoniveau aan (figuur 6a). Wat het gevoel van het “hedendaags slachtofferschap” betreft, stelt men een algemeen en vergelijkbaar gevolg in de twee groepen vast: het gevoel neemt toe na het bezoek aan de tentoonstelling en neemt 15 dagen later lichtjes af (figuur 6b).

Figuur 6a. Effect van de taalgroep op het historisch slachtofferschap

DE PUNTEN ("CIRKELS" EN "DRIEHOEKEN") KOMEN OVEREEN MET GEMIDDELDEN OVER HET GEPERCIPIEERD HISTORISCH SLACHTOFFERSCHAP. DE FOUTBALKEN GEVEN BETROUWBAARHEIDSINTERVALLEN VAN 95 % WEER.

Figuur 6b : Effect van de taalgroep op het historisch slachtofferschap

DE PUNTEN ("CIRKELS" EN "DRIEHOEKEN") KOMEN OVEREEN MET GEMIDDELDEN OVER HET GEPERCIPIEERD HEDENDAAGS SLACHTOFFERSCHAP. DE FOUTBALKEN GEVEN BETROUWBAARHEIDINTERVALLEN VAN 95 % WEER.

- 74 Hoe dienen die resultaten te worden geïnterpreteerd? Het behoren tot een “natie” die werd binnengevallen en bezet tijdens de twee wereldconflicten is wellicht een deel van de verklaring voor “het gevoel van historisch slachtofferschap”, maar dat gevoel is natuurlijk ook ingegeven door een ruim gedeelde visie dat de oorlog absurd was en de volkeren hard trof. Het zwakke gevoel van “hedendaags slachtofferschap” wordt verklaard door de afstand in de tijd van de evenementen, waardoor de Brusselse leerlingen er de gevolgen niet meer van merken. Die conclusie wordt grotendeels verklaard door het feit dat er geen rechtstreekse getuigen meer zijn, door de vrede die thans in het grootste deel van Europa heerst en door de perceptie van een internationale context waar de vijanden van vroeger de bondgenoten van vandaag zijn geworden. Het interessantste element van dat onderzoek is wellicht het feit dat de leerlingen van scholen van de twee taalgemeenschappen vergelijkbare “gevoelens van collectief slachtofferschap” ervaren. Hoewel die resultaten niets zeggen over de grote verhalen die het collectieve geheugen van de Brusselse jongeren structureren, dienen ze te worden onderstreept in een land waar de lesprogramma’s specifiek zijn voor de Gemeenschappen en waar het collectieve geheugen sterk verschilt aan beide zijden van de taalgrens. Ook al moet het zeer beperkte karakter van de studie tot voorzichtigheid aanmanen, toch lijkt te worden gesuggereerd dat er een gemeenschappelijk collectieve herinnering aan de gebeurtenissen van de Grote Oorlog bestaat, die, althans in Brussel, de twee grote taalgemeenschappen overstijgt.
- 75 Voorts toont de analyse aan dat een gewoon bezoek aan een tentoonstelling de collectieve herinneringen aan een honderd jaar oude gebeurtenis aanzienlijk kan wijzigen. Met

uitzondering van het gevoel van historisch slachtofferschap bij de jongeren van de Franstalige school, werden de andere percepties immers beïnvloed door het bezoek, maar – en dat is de grote les die uit dit onderzoek kan worden getrokken – die invloed lijkt beperkt in de tijd, aangezien ze na twee weken verdwijnt. Daaruit kan men besluiten dat een tijdelijke tentoonstelling van grote omvang zoals “14-18, dit is onze geschiedenis!” een tijdelijke impact op het collectieve geheugen heeft en dat het bezoek moet worden aangevuld met andere activiteiten om de invloed ervan op middellange en lange termijn te bestendigen. Andere onderzoeken wijzen voorts op het belang van de rol en de kennis van de leerkrachten in dat proces [Kavadias *et al.*, 2010].

Conclusies

- 76 De viering van de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog betekende een breuk: historische gebeurtenissen zullen waarschijnlijk nooit meer op dezelfde manier worden herdacht, zeker niet in België. De deelgebieden hebben duidelijk laten verstaan welke rol ze voortaan volledig autonoom wensen te spelen in toekomstige evenementen van deze aard. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is daarbij niet achtergebleven. Het besliste weliswaar later dan de andere grote Gewesten en Gemeenschappen om de herdenkingen zelf te organiseren, maar toonde aan dat het bereid en in staat is om zelf uiteenlopende activiteiten voor een groot publiek op te zetten en daarbij rekening te houden met de specifieke kenmerken van het Gewest.
- 77 Voorts is het meer dan waarschijnlijk dat de traditionele en zeer conventionele jaarlijkse herdenkingsceremonies wegens de grote deelname aan de talrijke herdenkingen plaats zullen maken voor *modernere* activiteiten die de belangstelling van een groter deel van de bevolking kunnen opwekken. Het is niet onwaarschijnlijk dat, in aansluiting op de herdenking van de honderdste verjaardag, het grote publiek zich in zekere mate de herdenkingen en tevens een deel van de achterliggende geschiedenis weer toe-eigent.
- 78 Dit kort overzicht toont aan dat het publiek in België, in het bijzonder in Brussel, de laatste jaren opnieuw belangstelling voor geschiedenis, maar ook voor het lokale verleden krijgt. Het gaat om een echte *honger naar geschiedenis* die gestild moet worden met een presentatie die een rechtstreekse en originele dialoog tussen de onderzoekers en het grote publiek tot stand brengt. Net zoals de onderwijsmethodes gewijzigd werden, lijken de eenvoudige presentaties van het verleden geleidelijk plaats te maken voor een nieuw model van interactie met elke burger, die een *actor van zijn verleden* wordt, als dat proces goed begeleid wordt. Die trend biedt interessante kansen voor historici, die verzocht worden in dialoog te treden met nieuwe actoren die een beroep doen op hun deskundigheid. Ze komen uit zeer uiteenlopende kringen, zoals blijkt uit de enorme diversiteit van de evenementen in het kader van de honderdste verjaardag. Dat alles doet de vraag rijzen welke maatschappelijke rol vandaag de dag is weggelegd voor de historicus. Die kwestie staat centraal in talrijke debatten.
- 79 In het algemeen werden twee thematische benaderingen gevolgd in het merendeel van de Brusselse evenementen die hier werden besproken: het dagelijkse leven van de Brusselaars en de algemene geschiedenis van het conflict in zijn Belgische dimensie. We onderstreepten dat die benaderingen zeer vaak gevolgd werden om debatten en reflecties op gang te brengen over uiteenlopende actuele vraagstukken zoals de opvang van vluchtelingen, het dagelijks leven in een bezet land, het imago van homoseksualiteit enzovoort. In bepaalde opzichten zou men zelfs kunnen stellen dat niet zozeer het

verleden het kennisobject van de honderdste verjaardag was, maar wel de presentatie van bepaalde waarden die van betekenis zijn voor de hedendaagse samenleving: verdediging van de vrijheid, solidariteit, democratie, sociale cohesie... Die thema's werden behandeld vanuit de ervaring van de burgers en soldaten van allerhande oorsprong die zich op het Belgisch grondgebied en onder meer in de hoofdstad bevonden. De benadering van het verleden werd dus vaak gebruikt als instrument van cohesie en als hefboom voor integratie. Het is trouwens een verleden dat zich tot iedereen richt: de Brusselaars van hier en elders, de gepassioneerden van geschiedenis, de liefhebbers van herdenkingstoerisme, de allochtonen, de expats, de dagjestoeristen...

- 80 Tot slot is de opkomst van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als volwaardige herdenkingsactor een van de grootste gevolgen van de herdenkingen, maar dat doet geen afbreuk aan de aanwezigheid van andere actoren op zijn grondgebied, of het nu gaat om instanties van de Federale overheid of van de deelgebieden van de Belgische Staat, gemeentelijke overheden of actoren van het maatschappelijk middenveld. In Brussel ging het vaak om een *gezamenlijke*, maar soms ook *rivaliserende herdenking*.

BIBLIOGRAPHIE

- AMARA, M., 2000. La propagande belge et l'image de la Belgique aux Etats- Unis durant la Première Guerre mondiale, In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2000, nr. 1-2, pp. 173-226.
- BAR-TAL, D., CHERNYAK-CHAI, L., SCHORI, N., en GUNUDAR, A. 2009. A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. In: *International Review of the Red Cross*. 30/06/2009. nr. 874, pp. 229-258.
- BENVINDO, B. en PEETERS, E., 2011. *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog 1945-2010*, Antwerpen: De Bezige Bij.
- BENVINDO, B., MAJERUS, B., VRINTS, A., 2014. La Grande Guerre des historiens belges, 1914-2014, In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 2014. vol. XLVI, nr. 3/4, pp. 170-196.
- BENVINDO, B. en VANRAEPENBUSCH, K., 2016. Des commémorations sous influence? Exposer la Grande Guerre à Bruxelles, In: *Mémoires en jeu. Revue critique interdisciplinaire et multiculturelle sur les enjeux de mémoire*. 12/2016. nr. 2, pp. 102-110.
- BENVINDO, B. en KESTELOOT, Ch., 2016. *Bruxelles. Ville occupée (1914-1918)*, Waterloo, La Renaissance du Livre.
- BOST, M., 2014. *Le centenaire de la Grande Guerre en Belgique : Tour d'horizon des projets commémoratifs* . 02/2014. Brussel: CEGESOMA. Beschikbaar op het adres: http://www.cegesoma.be/docs/media/%20Accueil/MB_commemorations_texte_long.pdf
- BOST, M. en KESTELOOT, Ch., 2014. Les commémorations du centenaire de la Première Guerre mondiale. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*. 2014. nr. 2235-2236, pp. 5-63.
- BOST, M. en KESTELOOT, Ch., 2016. *Le Centenaire de la Grande Guerre en Belgique: itinéraire au sein d'un paysage commémoratif fragmenté*. Paris: Observatoire du centenaire. Beschikbaar op

het adres: http://www.univ-paris1.fr/fileadmin/IGPS/observatoire-du-centenaire/Bost_et_Kesteloot_-_Belgique.pdf

BOUCHAT, P., KLEIN, O. en ROSOUX, V., 2016. L'impact paradoxal des commémorations de la Grande Guerre. In: *La commémoration en pratique. Usages et appropriations du centenaire de la Première Guerre mondiale*. Nanterre: Matériaux pour l'histoire de notre temps. 2016. nr. 121-122, pp. 26-31.

BOUDIN, H. R., 2015. *Edith Louisa Cavell. Héroïne de guerre entre piété et laïcité, entre mythe et réalité*. Brussel-Arquennes: Editions Prodoc – Mémogrames.

CLAISSE, S., 2013. *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18*. Brussel: Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique.

CLARCK, Ch., 2013. *Les somnambules. Été 1914: comment l'Europe a marché vers la guerre*, Paris, Flammarion.

Commémorer 14-18. Plan d'action de la Wallonie et de la Fédération Wallonie-Bruxelles, Brussel, 2012.

DE SCHAEPDRIJVER, S., 2015. *Gabrielle Petit: The Death and life of a female spy in the First World War*. Londen: Bloomsbury.

DUPUIS, H., POMIAM, K., VAN DEN BROECK, I. (dir.), 2014. *14-18, c'est notre histoire!* Brussel: Tempora/Musée de l'Europe.

GUBIN, E., DE SMAELE, H., 2015. *Femmes et hommes en guerre, 1914-1918. Gender@war*. Waterloo: La Renaissance du Livre.

HAVAUX, P., 2013. Les non-dits flamands du centenaire, In: *Le Vif/L'Express*. 01/11/2013

JAUMAIN, S. en PIETTE, V., 2005. *Brussel 14-18, stad in oorlog, dag na dag*, *Historia Bruxellae*, nr. 8, Brussel.

JAUMAIN, S. en PIETTE, V., 2005b (dir.). *Humor op oorlogspad. Brussel en de karikatuur in 14-18*, *Fontes Bruxellae*, 2, Brussel, Archief van de Stad Brussel.

JAUMAIN, S., JOURDAIN, V., AMARA, M., BENVINDO, B., BOUCHAT, P., BOUSMAR, E., CHARON, A., EGGERICKX, Th., GYBELS, E., KESTELOOT, Ch., KLEIN, O., MIHAIL, B., STEFFENS, S., TALLIER, P.-A., TOUSIGNANT, N. en VAESSEN, J., 2016. In de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel. In: *Brussels Studies*. Synthesenota. 04/07/2016. nr. 102. Beschikbaar op het adres: <http://brussels.revues.org/1418>

JEANNENEY, J.-N., 2013. *La Grande Guerre si loin, si proche. Réflexions sur un centenaire*, Paris: éd. Seuil.

KAVADIAS, D., et al., 2010. *International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). Vlaanderen in ICCS 2009*. Brussel: VUB.

KESTELOOT, Ch. en VAN YPERSELE, L., 2016. Pour une analyse du phénomène commémoratif. In: *Journal of Belgian History*. 2016. vol. XLVI, nr. 3/4, pp. 211-226.

LANNEAU, C., 2016. Les commémorations du centenaire de la Première Guerre mondiale: réflexion à mi-terme. In: *Journal of Belgian History*. 2016. vol. XLVI, nr. 3/4, pp. 206-256.

LEENKNEGT, B., 2014. *Een klaprozenexplosie. Analyse van de kritieken van historici op 100 jaar Grote Oorlog in Vlaanderen, 2014-18*. Masterthesis in Public History. Amsterdam: University of Amsterdam.

LEFEVRE, J., 2013. *1914-1918, État de la question. Les enjeux politiques autour des commémorations de la Première Guerre mondiale*, Brussel: Institut Émile Vandervelde.

MAYER, R., 2014. *Les Médecins de l'ULB dans la tourmente de la guerre 14-18*. s.l. Éditions M.E.O.

- MIHAIL, B., 2014. Monumenten voor de doden en de helden van het vaderland: Het herinneringserfgoed van de twee wereldoorlogen in Brussel. In: *Erfgoed Brussel*. 2014. nr. 1-12, pp. 76-101.
- MONBALLYU, J., 2010. Repressie met maat ? De omvang en de chronologie van de strafrechterlijke repressie van het Vlaamse burgeractivisme na de Eerste Wereldoorlog. In: TALLIER P.A., NEFORS, P. (dir.). *When the guns fall silent : proceedings of the international colloquium organized by the Belgian State Archives and the Royal Museum of the Armed Forces and Military History*. Brussels: AGR/ARA & MRA/KLM, pp. 305-362.
- NAERT, J., VERFAILLIE, F. en VANRAEPENBUSCH, K., 2016. On the public and academic impact of the '14-'18 commemorations: The Belgian centenary generation of doctoral researchers. In: *Journal of Belgian History*. 2016. vol. XLVI, nr. 3/4, pp. 227-248.
- NOSENT, J., 2015. Autorités publiques et commémorations — le plan « commémorer 14/18 » en tant qu'instrument d'exercice du pouvoir. In: *Revue de la Faculté de Droit de l'Université de Liège*. Brussel: Larcier.
- PLUVINAGE, G. (ed.), 2014. *1914-1918. Steden in oorlog*. Brusselse Cahiers. Brussel: Archief van de Stad Brussel, nr. XLVI.
- PLUVINAGE, G., 2015. Exposition 14-18 Bruxelles à l'heure allemande: la vie quotidienne sur le "front" de l'arrière à Bruxelles et en Allemagne, une histoire comparée de la Première Guerre mondiale. In: HOUSSIAU Jean, VREUGDE Christian, VANRIE André (eds.). *Instruction et pédagogie — Onderwijs en pedagogie*. Brusselse Cahiers Bruxellois. Brussel: Archief van de Stad Brussel, nr. XLVII, pp. 453-457.
- Gemeentelijke Archieven van Elsene, 2014. *Ik wil niet dat ze je doodschieten. De Eerste Wereldoorlog in Elsene*. Elsene. Beschikbaar op het adres:
https://issuu.com/ixelles-elsene/docs/brochure_nl_14-18
- VAN ALSTEIN, M., 2011. *Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede*. Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- VAN EVERBROECK, Ch., 1995. Une conscience née dans le feu. Divergences à propos du pourcentage de victimes flamandes de la Première Guerre mondiale. In: A. MORELLI, *Les grands mythes de l'Histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel: Editions Vie Ouvrière.
- VANRAEPENBUSCH, K., 2013. *La mise en exposition de la Grande Guerre dans les musées belges: l'exposition permanente comme médium de transmission de l'histoire*, Neuchâtel, masterthesis museumwetenschappen, Université de Neuchâtel.
- VAN VELTHOVEN, H., 2011. *Waarheen met België? Van taalstrijd tot communautaire conflicten*. Brussel: ASP.
- VAN YPERSELE, L. en LUMINET, O., 2014. Enjeux mémoriels de la Grande Guerre en Belgique. In: *Revue nouvelle*. 08/2014. nr. 8, pp. 31-41.
- VAN YPERSELE, L., DEBRUYNE, E. en KESTELOOT, Ch. 2014. *Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914 – 2014) Bruxelles*, La Renaissance du Livre, 2014. In het Nederlands verschenen met als titel *Brussel. De oorlog herdacht (1914-2014)* en in het Engels met als titel *Brussels. Memory and War (1914-2014)*.
- VAN YPERSELE, L., 2014. À l'ombre du Soldat Inconnu: les pratiques mémorielles autour de la colonne du Congrès à Bruxelles au 20ème siècle. In: *Revue du Nord*. 2014. vol. 96, nr. 404-405, pp. 331-346.

- VERPLANCKE, M., DEJAEGHERE, A., SCHEPERS, S. en VAN ALSTEIN, M., 2017. *Vroeger gaat niet over. Herinneringseducatie als pedagogische praktijk*, Leuven: LannooCampus.
- VOLLHARDT, J. R., 2012. Collective victimization. In : TROPP L. R. (Ed.), *The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford: Oxford University Press. pp. 136–157.
- WILS, L., 1974. *Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. Leuven: Davidsfonds.
- WINTER, J., SIVAN, E., eds., 2000. *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WITTE, Els (dir.). 2010. *De maatschappelijke rol van de geschiedenis. Historici aan het woord*, Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.
- WOHL, M. J. en VAN BAVEL, J. J., 2011. Is identifying with a historically victimized group good or bad for your health? Transgenerational post-traumatic stress and collective victimization. In: *European Journal of Social Psychology*. 2011. vol. 41, nr. 7, pp. 818-824.
- WOUTERS N., 2012. « Poor little Belgium ». De Vlaamse en Franstalige herdenkingspolitiek (2014-2018), In: *Revue belge d'histoire contemporaine*. 2012. vol. XLII, nr. 2-3, p. 198-205.
- WOUTERS N., 2014. Le cavalier seul de la Flandre, In: *La Revue Nouvelle*. 08/2014. nr. 8, pp. 42-46.
- WOUTERS N., 2016. The Centenary Commemorations of the Great War in Belgium. History and the Politics

NOTES

1. REGERING VAN WALLONIË EN DE FEDERATIE WALLONIË-BRUSSEL, 2012. *Commémorer 14-18. Plan d'action de la Wallonie et de la Fédération Wallonie-Bruxelles*, Brussel, 2012.
2. FEDERAAL ORGANISATIECOMITE, *Herdenking van de Eerste Wereldoorlog in België* [online] [Raadpleging in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <http://www.be14-18.be/>
3. Zie Bost-Kesteloot, 2014: 23-24 en het debat in het Vlaams Parlement van 16 november 2011: VLAAMS PARLEMENT, 2011. *Plenaire vergadering, woensdag 16 november 2011, 14.00 uur*. 16/11/2011. Brussel. Beschikbaar op het adres: <https://www.vlaamsparlement.be/plenaire-vergaderingen/645838/verslag/648898/persoon/johan-verstreken>
4. BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK PARLEMENT, 2011. *Integraal verslag van de interpellaties en mondelinge vragen, Commissie voor Financiën, (...) en Algemene Zaken, Vergadering van donderdag 12 mei 2011*. 12/05/2011. Brussel. p. 49-53.
5. BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST, 2013. *Herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Projectoproep/14-18 van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. p. 1.
6. *Ibidem*.
7. N.C. 2014. *Honderdste verjaardag van de oorlog van 14-18: het Gewest zal steun verlenen aan 130 projecten*, persbericht van Rudi Vervoort. In: Rudi Vervoort [online]. 27/02/2014 [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres <http://rudivervoort.be/MP/?p=1563>. Van de 131 geselecteerde projecten worden er uiteindelijk vier teruggetrokken door de organisatoren, wat betekent dat in totaal 127 projecten gefinancierd zullen kunnen worden. Op het moment dat deze synthesesnota verschijnt, zijn sommige projecten nog niet uitgevoerd, aangezien ze moesten worden uitgevoerd tussen begin 2014 en eind 2018.

8. Het gaat hier enkel om privé-instellingen. De musea en culturele instellingen die onder de gemeentelijke, federale of gewestelijke overheden ressorteren, zijn bij die respectieve categorieën ingedeeld.
9. OFFENSTADT, Nicolas, n.c. L'Observatoire du Centenaire. In: *Université Paris I. Panthéon-Sorbonne* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <http://www.univ-paris1.fr/autres-structures-de-recherche/observatoire-du-centenaire/>
10. Alle evenementen waarmee de analyse rekening houdt, gingen direct of indirect over de Eerste Wereldoorlog, ook wanneer de Grote Oorlog gewoon als achtergrond diende. Wanneer een evenement verschillende keren plaats had op verschillende datums of op verschillende adressen (zoals een rondtrekkende tentoonstelling), werd het evenveel keer meegeteld als het aantal keer dat we de datums en adressen tegenkwamen in de loop van ons onderzoek. De publicaties en persartikels werden daarentegen niet opgenomen in de lijst.
11. Zoals reeds vermeld, hebben we elke nieuwe voorstelling van bepaalde rondtrekkende tentoonstellingen meegerekend.
12. De volgende regels zijn een herwerkte versie van een deel van het artikel van BENVINDO, Bruno en VANRAEPENBUSCH, Karla, 2016 « Des commémorations sous l'influence? Exposer la Grande Guerre à Bruxelles », *Mémoires en jeu. Revue critique interdisciplinaire et multiculturelle sur les enjeux de mémoire*. 12/2016, n° 2, pp. 102-110.
13. MUSEUM VAN DE STAD BRUSSEL, 2014. *Tentoonstelling 14-18. Brussel tikt Duits*. Persbericht. In: Stad Brussel [online]. 08/2014. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <https://www.brussel.be/sites/default/files/bxl/BrusseltiktDuits.pdf>
14. Beschikbaar op het adres: http://bx1.be/type_emissions/021-avenue-de-lyser/
15. COMPAGNIE THEATRALE MAPS, 2014. *Dossier pédagogique. Exils 2014*. Brussel. Beschikbaar op het adres: https://compagniemaps.files.wordpress.com/2014/06/20151030_dossier-pc3a7dagogique_web.pdf
16. ERFGOED- EN BURGERSCHAPSKLASSEN, n.c. 14-18. Bezet Brussel. In: Erfgoedklassen [online] [geraadpleegd in augustus 2017] Beschikbaar op het adres: http://www.classesdupatrimoine.be/nl#14_18_Beelden_vertellen
17. WTNSCHP/EXPERTISECENTRUM WETENSCHAPSCOMMUNICATIE BRUSSEL, n.c. *Urban Game - wetenschap in de stad. Fiche - Brussels at war*. In: wtnschp [online]. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <https://www.wtnschp.be/wp-content/uploads/2017/05/Fiche-Brussels-at-war.pdf>
18. CEGESOMA, n.c. *2014-18.brussels* [online] [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <http://www.brussels14-18.be>
19. VISIT.BRUSSELS, n.c. *2014-18.brussels* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <https://visit.brussels/nl/lists/2014-18>
20. BRUSSEL 14-18. *Paul Max 1914-1918* [online]. Facebookpagina. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <https://www.facebook.com/paulmax19141918>
21. STAD BRUSSEL, n.c. *Bezet Brussel 14-18* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <http://www.14-18.bruxelles.be/index.php>
22. Er wordt geen uitleg over de lijst verstrekt. Als men de lijst overloopt, wordt duidelijk dat het gaat om overledenen tijdens het conflict, maar in tegenstelling tot wat de titel van de rubriek suggereert, gaat het niet enkel om soldaten en inwoners van de gemeente Brussel (men vindt er bijvoorbeeld de Schaarbeekse verzetsstrijder Philippe Baucq, die in Brussel is geboren).
23. IN FLANDERS FIELDS MUSEUM, n.c. *Namenlijst*. In: Flanders Fields Museum [online]. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <http://www.inflandersfields.be/nl/namenlijst/zoek>
24. INSTITUUT VOOR VETERANEN, n.c. *Belgian War Dead Register* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <https://www.wardeadregister.be/nl>

25. BIBLIOTHEQUE DE L'ULB, 2014. *1914 - ULB - 1918* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <http://1914-ulb-1918.blogspot.be/>
26. Het internetadres <http://www.shock1914.be/> verwijst vandaag naar een eigenaardige internetsite die kredietkaarten en energieleveranciers aanbiedt, terwijl de bezoeker van het internetadres www.expo14-18.be (geraadpleegd in augustus 2017) terecht komt bij een bedrijf dat verwarming en airconditioning installeert!
27. Voor de Vlaamse Gemeenschap:
VLAAMSE OVERHEID, 2014. Agenda. In : *2014-2018. 100 Grote Oorlog* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <http://www.2014-18.be/agenda/search>
en VLAAMSE OVERHEID, n.c. Agenda. In: *Uit in Vlaanderen* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <https://www.uitinvlaanderen.be/agenda/search>
Voor de Federatie Wallonië-Brussel:
FEDERATIE WALLONIE-BRUSSEL, n.c. Agenda des événements. In: *Commémorer 14-18* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017] Beschikbaar op het adres: <http://www.commemorer14-18.be/index.php?id=10992>
28. FEDERAAL ORGANISATIECOMITE. Agenda. In: *Herdenking van de Eerste Wereldoorlog in België* [online]. [Geraadpleegd in 08/2017]. Beschikbaar op het adres: <http://www.be14-18.be/nl/evenementen/agenda>
29. N.C., 2015. 20 minuten cadeaucheque. In: *Berchem News*, 02/2015, nr. 127, p. 6.
30. Idem.
31. Het was niet alleen een complexe aangelegenheid om ze nauwkeurig te tellen en daarbij de publicaties die specifiek over Brussel handelen te onderscheiden, maar bovendien was het in het algemeen moeilijk om de exacte datum en plaats van publicatie in het Gewest vast te stellen.
32. Die kwesties hadden natuurlijk een zekere weerklank in de pers. Bijvoorbeeld:
LALLEMAND Alain, Expo 14-18 et Frontbeweging: un De Wever peut en désamorcer un autre. In : *Le Soir*, 04/04/2014.
33. De leerlingen werden verzocht een vragenlijst te beantwoorden op drie tijdstippen van de evaluatie: 15 dagen vóór het bezoek aan de tentoonstelling (D-15), vlak na het bezoek aan de tentoonstelling (D) en 15 dagen later (D+15). De vragenlijst was opgesteld in de onderwijstaal van de deelnemers. Enkel de resultaten van een deel van de vragen worden hier gebruikt. Het eerste deel van de vragenlijst strekt ertoe het niveau van het historisch en het hedendaags slachtofferschap te evalueren aan de hand van de volgende vragen: "Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft mijn land geleden onder het gedrag van de vijandige landen" (= historisch slachtofferschap) en "Mijn land lijdt nog steeds onder het gedrag van de vijandige landen tijdens de Eerste Wereldoorlog" (= hedendaags slachtofferschap). De antwoorden op de vragen werden geëvalueerd op een schaal van 7 punten, gaande van 1 = Helemaal niet tot 7 = Heel erg. Het tweede deel van de vragenlijst bestond uit vragen van demografische aard.
34. Wat het "historisch slachtofferschap" betreft, halen de Franstaligen een gemiddelde score van 5.55 en de Nederlandstaligen een gemiddelde score van 5.77 op een schaal van 1 tot 7. Het gevoel "gepercipieerd hedendaags slachtofferschap" is veel lager met respectievelijk een gemiddelde score van 2.23 voor de Franstaligen en van 2.72 voor de Nederlandstaligen.

RÉSUMÉS

De viering van de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog betekent een breuk: historische gebeurtenissen zullen nooit meer op dezelfde manier worden herdacht, zeker niet in België. De deelgebieden hebben duidelijk laten verstaan welke rol ze voortaan volledig autonoom wensen te spelen bij toekomstige evenementen van dat type. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is daarbij niet achtergebleven. Het besliste weliswaar later dan de andere grote gewesten en gemeenschappen om de herdenkingen zelf te organiseren, maar toonde aan dat het bereid en in staat is om een krachtadig en ambitieus herdenkingsbeleid op poten te zetten dat tot een zeer ruim publiek gericht is. Een systematisch onderzoek van iets meer dan 430 activiteiten die tussen januari 2014 en juni 2017 werden geregistreerd op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, wijst op hun extreme diversiteit, maar ook op de uitzonderlijke dynamiek van de Brusselse gemeenten die het initiatief hebben genomen voor een kwart van de activiteiten. In het algemeen werden in het merendeel van de evenementen twee thematische benaderingen gevolgd: het dagelijkse leven van de Brusselaars en de algemene geschiedenis van het conflict in zijn Belgische dimensie, maar die benaderingen werden ook gevolgd om debatten en reflecties over actuele vraagstukken op gang te brengen en om bepaalde waarden te presenteren die van betekenis zijn voor de hedendaagse samenleving: verdediging van de vrijheid, solidariteit, democratie, sociale cohesie... De historische benadering werd dus vaak gebruikt als instrument van cohesie en als hefboom voor integratie via een verleden dat zich tot iedereen richt: de Brusselaars van hier en elders, de gepassioneerden van geschiedenis, de liefhebbers van herdenkingstoerisme, de allochtonen, de expats, de dagjestoeristen...

Le Centenaire de la Première Guerre mondiale marque une rupture : on ne commémorera plus jamais de la même manière les événements historiques, tout particulièrement en Belgique. Les entités fédérées y ont démontré le rôle qu'elles entendaient désormais jouer, en toute autonomie, dans de futurs événements de ce type. La Région de Bruxelles-capitale n'a pas été en reste. Si le choix politique de s'impliquer directement dans les commémorations y fut postérieur à celui des autres grandes régions et communautés, elle a démontré sa volonté et sa capacité à mettre en place une politique volontariste et ambitieuse visant à toucher un très large public. L'étude systématique d'un peu plus de 430 activités recensées entre janvier 2014 et juin 2017 sur le territoire de la Région de Bruxelles-capitale met ainsi en exergue leur extrême diversité mais aussi l'exceptionnel dynamisme des communes bruxelloises qui ont été à l'initiative d'un quart d'entre eux. Globalement, la thématique de la majorité des événements étudiés oscilla entre deux axes: le quotidien des Bruxellois et l'histoire globale du conflit dans sa dimension belge mais ces approches furent aussi utilisées pour susciter débats et réflexions sur des questions d'actualité, pour présenter certaines valeurs qui font sens pour la société actuelle : la défense de la liberté, la solidarité, la démocratie, la cohésion sociale... L'approche historique a donc été utilisée comme outil de cohésion et levier d'intégration à travers un passé qui s'adressait à tous : les Bruxellois d'ici et d'ailleurs, les passionnés d'histoire, les amateurs de tourisme de mémoire, les allochtones, les expatriés, les touristes d'un jour...

The centenary of World War I has marked an abrupt change: historical events will never be commemorated in the same way, especially in Belgium. The federated entities have

demonstrated the autonomous role which they intend to play in future events of this type. The Brussels-Capital Region was not outdone. While the political choice to be directly involved in the commemorative events was made later there than in the other main regions and communities, it demonstrated its will and capacity to implement different activities aimed at reaching a very wide public. The systematic study of just over 430 activities identified between January 2014 and June 2017 in the territory of the Brussels-Capital Region thus highlights their extreme diversity as well as the exceptional dynamism of the municipalities which were at the origin of one quarter of them. Overall, the theme of the majority of events studied wavered between two main lines: the daily life of the inhabitants of Brussels and the global history of the conflict in its Belgian dimension. But these approaches were also used to prompt debates and reflection on current issues which make sense in today's society: the defence of freedom, solidarity, democracy, social cohesion, etc. The historical approach was therefore used as a tool for cohesion and as a lever for integration, with a past which concerns everybody: the inhabitants of Brussels from here and elsewhere, history enthusiasts, lovers of historical memory tourism, non-natives, expatriates, tourists for a day, etc.

INDEX

Keywords : history, culture, World War I

Mots-clés : geschiedenis, cultuur, Eerste Wereldoorlog

AUTEURS

SERGE JAUMAIN

Serge Jaumain is hoogleraar hedendaagse geschiedenis aan de Université libre de Bruxelles, voorzitter van het *Brussels Studies Institute* en coördinator van AmericaS, het Interdisciplinair Centrum voor Amerikaanse Studies. Zijn onderzoek handelt over de geschiedenis van de grootdistributie, van het toerisme en Canada. Onlangs had hij de leiding over de publicatie van de “*Dictionnaire d’Histoire de Bruxelles*” [Prosopon, 2013] serge.jaumain[at]ulb.ac.be

JOOST VAESSEN

Joost Vaesen is deeltijds docent geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en directeur van het *Brussels Studies Institute*. Zijn onderzoek handelt over de institutionele geschiedenis van Brussel, grootstedelijk onderwijs en militaire geschiedenis. joost.vaesen[at]vub.ac.be

BRUNO BENVINDO

Joods Museum van België

PIERRE BOUCHAT

Université libre de Bruxelles

ERIC BOUSMAR

Université Saint-Louis - Bruxelles

IADINE DEGRYSE

Brussels Studies Institute

CHANTAL KESTELOOT

Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaadse Maatschappij (CEGESOMA)

OLIVIER KLEIN

Université libre de Bruxelles

KARLA VANRAEPENBUSCH

Université Catholique de Louvain - Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaadse Maatschappij (CEGESOMA)